

ZAGORJE V PRAZGODOVINI

STANE GABROVEC

Narodni muzej, Ljubljana

V letih okoli 1900 je dobil Narodni muzej precej dragocenega gradiva iz Zagorja, ki pripada različnim časovnim obdobjem. V strokovni literaturi je našlo odmev predvsem halštatsko gradivo zaradi pasne spona z lovsko sceno, delno pa tudi žarnogrobiščno in to predvsem zaradi tega, ker naj bi bilo najdeno v skeletnih grobovih. Najdbe so toliko pomembne, da opravičujejo še tudi po 60 letih celotno objavo, to tembolj, ker nam bo celoten in podroben pregled gradiva popravil nekatera ustaljena mnenja. V obdelavo smo pritegnili vse gradivo iz doline Medije, ki spaja Trojane s Savo. Med najdišči, ki so izpričana z gradivom (in samo ta smo vzeli v obravnavo), poznamo:

1. Zagorje nasproti današnje železniške postaje (Gradišče, Na Ravneh, V Mrežnici) na zahodnem pobočju hriba Konec (Konč?);
2. Zagorje pod Ocepkovim hribom (predvsem pri gradnji Milačeve hiše);
3. Strahovlje;
4. Suhi potok pri Mediji Izlake;
5. Šemnik.

Poleg tega se omenjajo (ne da bi bilo poznano gradivo) še Vine pri Toplicah, Vodice pri Jablani in Zgornje Čolnišče.¹ Daleko najpomembnejše je samo Zagorje. Časovno sodijo najdbe v tri horizonte:

1. Kasno neolitski-eneolitski horizont,
2. žarnogrobiščni,
3. halštatski, in sicer v celoti mladohalštatski.

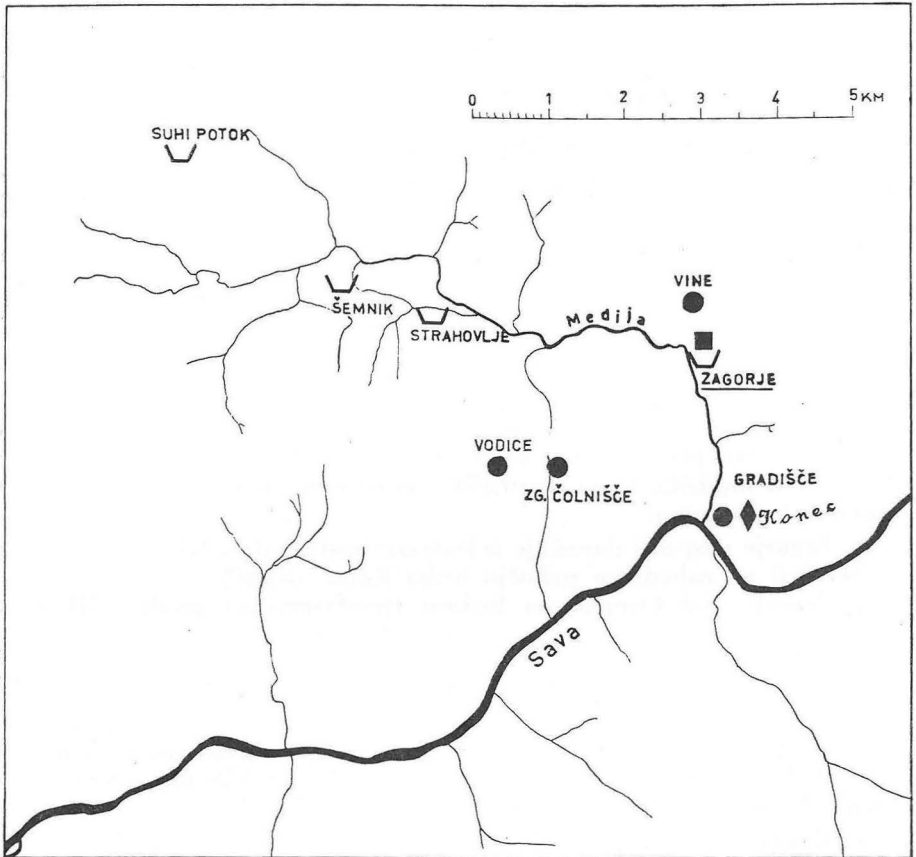
Gradivo iz eneolitskega in žarnogrobiščnega horizonta izhaja iz najdišča nasproti železniške postaje v Zagorjah in do sedaj še ni bilo časovno ločeno. Müllner ga je pripisal mostiščarskemu in zgodnjebronastemu obdobju,² W. Šmid pa mlajšebonastemu.³ Sedaj prvič v celoti predloženo gradivo (tab. 1—4, 2 in sl. 1) pa jasno kaže na dva ločena časovna horizonta. Prvi sodi v kasno neolitski oz. eneolitski kompleks (tab. 1—2, 6), drugi (tab. 2, 7—4, 2 in sl. 1) v žarnogrobiščni. Zaradi dveh ločenih časovnih horizontov je

¹ S. Rutar, MZK N. F. 25, 1897, 187.

² Argo 3, 1894, 221.

³ W. Šmid, Carniola 2, 1909, 131.

še posebej potreben pretres najdiščnih podatkov in njihova analiza. Najdaljše poročilo o najdbah nam daje Müllner,² ki hkrati podrobno najdišče opisuje in daje skico terena. Iz njegovega opisa pa na samem terenu vendarle težko točno rekonstruiramo mesto najdbe. Danes prostor najdbe ne daje nobenih pravih predstav o arheološkem najdišču. Najdišče se je



Karta 1. Arheološko področje Zagorja in okolice
Karte 1. Archäologisches Gebiet von Zagorje und der Umgebung

očitno precej spremenilo, kar je razumljivo že iz danih podatkov: na kraju najdbe so pridobivali apnenec, govor je pa tudi o zemljskem udoru. Čas najdbe ni povsem točno določen. Müllner posredno omenja leto 1882,⁴ letnico, katero srečamo še enkrat v zvezi z zemljskim udorom.⁵ W. Šmid omenja določno leto 1886 kot najdiščno leto;⁶ letnica, ki jo prav tako še

⁴ »Als man vor etwa 12 Jahren einen Steinbruch für die Kalkofen anlegte, stieß man auf Grabstätten. Argo 3, 1894, 220.

⁵ S. Rutar, MZK N. F. 17, 1891, 239.

⁶ Carniola 2, 1909, 131.

enkrat najdemo v muzejski inventarni knjigi. Za predmete inv. št. P 3329-3331 (tab. 2, 1. 3. 4, samo eneolitsko gradivo!) je namreč rečeno, da so bili najdeni 1886. Na zemeljski udor (v inv. knjigi Narodnega muzeja žal brez letnice) pa so vezane najdbe inv. št. P 3359—3363 (tab. 3, 1. 7—9; 4, 1; same žarnogrobiščne najdbe!). S. Rutar pa omenja najdbe iz istega kraja tudi letu 1890.⁷ Vse najdbe so prišle najprej v last posameznih rudniških uradnikov in šele preko njih v posamezne muzeje (Ljubljana, Dunaj, Celje). Ker se tudi Müllnerjevo poročilo o prihodu gradiva v ljubljanski muzej in vpis v inventarno knjigo ne skladata popolnoma, je nemogoče z vso jasnostjo rekonstruirati čas najdbe. Da pa gre za dve ločeni najdbi, je z vsega povedanega verjetno, zapis v inventarno knjigo ljubljanskega muzeja je celo ohranil vsaj delno ločen zapis eneolitskega in žarnogrobišnega gradiva, kar smemo tolmačiti z ločenim prihodom najdb v muzej, to pa z različnim časom najdb (cfr. inv. št. P 3329—3331 nasproti 3359—3363). S precejšnjo verjetnostjo bi torej zgodovino najdbe lahko rekonstruirali takole: leta 1882 je ob priliki zemeljskega udara prišlo na dan žarnogrobiščno gradivo, sestav žarnogrobišnega gradiva kaže nedvomno na depot. Leta 1886 pa so v bližini ob lomljenju apnenca naleteli na eneolitsko gradivo, očitno v zvezi s skeleti. Poročilo o skeletih je namreč tako določno in konkretno, da skoraj ne moremo o njem dvomiti.⁸ Rutarjevo poročilo pa je verjetno napačno. Leta 1890 in nekaj let preje je obhodil zagorsko okolico in tam tudi izkopaval J. Pečnik, ki je glavni vir Rutarjevih poročil. Tako ni izključeno, da je Rutar podatke o najdišču nasproti zagorske postaje zamešal s podatki halštatskih izkopavanj. Ker sta tako žarnogrobiščna najdba iz leta 1882 kot eneolitska iz 1886 prišli v roke rudniških uradnikov, je seveda razumljivo, da so jih v muzeje podarjali že zamešane in da se je za celotno gradivo ustalilo mnenje, da je bilo najdeno ob skeletih; le zapis v inventarno knjigo Narodnega muzeja nam še omogoča rekonstrukcijo najdbe, za katero je že iz samega sestava razvidno, da ni enotna. Pa tudi če bi se izkazalo, da naša časovna rekonstrukcija najdb iz zagorskega najdišča nasproti postaji ne drži, ni zaradi tega v ničemer omajana trditev, da imamo opravka z najdbami dveh ločenih časovnih horizontov.

Moramo videti v eneolitskem gradivu (tab. 1—2, 6) pridevke grobov? Kot smo že ugotovili, so poročila o skeletih dokaj jasna, jasno je tudi, da sodi žarnogrobiščno gradivo v sestav depoja, ne pa grobov. Dokaz za to daje že bežen pregled depojev in grobov tega časa. Torej preostaja še povezava eneolitskega gradiva s skeletnimi grobovi. Že zaradi dokaj nedvomnih najdiščnih poročil misli na eneolitske grobove ne smemo povsem zavreči. Ne moremo je pa tudi potrditi z novimi argumenti, predvsem ne iz samega sestava najdb. Grobovi iz tega časa so toliko redki, da nam analogije ne dajo nobene opore za pozitivno presojo izročila o grobovih. Sama poročila o skeletih pa dopuščajo, saj teoretično, vendarle še toliko drugih razlag, da moramo pustiti vprašanje odprto; ostaja le ugotovitev, da omejujemo možnost grobov na eneolitsko gradivo. Da nimamo niti ohranjene niti omenjene

⁷ S. Rutar, o. c. in LMS 1891, 197. Rutarjevo poročilo se zdi komaj verjetno.

⁸ A. Müllner piše, o. c.: Die Skeletreste, welche sich vorfanden, wurden leider nicht weiter beachtet; sie sollen nach Mittheilungen eines Mannes, welcher damals mitdabei war, als die Grabungen gemacht wurden von bedeutender Grösse gewesen sein und hätten auf eine grosse Menschenrasse schliessen lassen.

nikake keramike, presojo le še otežkoča, saj je s tem dvomen tudi naselbinski značaj najdb, na katerega bi sicer v prvi vrsti pomislili.

Ostaja nam torej le kratka kulturna in časovna oznaka gradiva. Za njegovo opredelitev naj nam na tem mestu zadostuje ugotovitev, da imamo prav vse kose zagorskega gradiva zastopane tudi na Ljubljanskem barju.⁹ Bakreno sekuro (tab. 2, 6; tip III-3 po Garašaninu)¹⁰ sicer samo v kalupu,¹¹ vendar je že to zadosten dokaz za njeno prisotnost v kulturi Ljubljanskega barja. Po kovinski analizi, ki jo je izvedel laboratorij muzeja v Stuttgartu, sodi sekira v njihovo skupino E 00,¹² ki je geografsko značilna za severno Jugoslavijo, časovno pa za eneolitik.¹³ Torej nas tudi analiza kovine vodi v isti čas in prostor, kot ga kaže tudi karta razprostranjenosti in analiza primerkov v zaključenih najdbah.¹⁴ Inventarna knjiga Ljubljanskega muzeja omenja pod inv. št. P 4523 bronasti fragment, ki pa danes ni več ohranjen. Ker je bilo pod to številko v depoju Narodnega muzeja pomotoma deponirano bakreno bodalce iz Ljubljanskega barja, je nastala misel,¹⁵ da imamo tudi v Zagorju bakreno bodalo, misel, ki sedaj nima več podlage. Kamnito gradivo je manj tipično, že podane primerjave z Ljubljanskega barja lahko zadostujejo za označitev. Teža naše primerjave z Ljubljanskim barjem seveda ni največja, ker gre v kamnitem orodju za dokaj splošne tipe in nikak karakteristikum Ljubljanskega barja, bolj določno je časovno pričevanje že zaradi bakrene sekire.

V Zagorju moramo torej računati z eneolitsko postojanko (grobovi?), katere kulturno pripadnost ne moremo zanesljivo opredeliti, smemo pa domnevati povezavo z Ljubljanskim barjem in njegovim kulturnim kompleksom.

V žarnogrobiščnem delu najdb iz Zagorja moramo zanesljivo videti depot. Sestav najdbe in njegova ohranjenost govorita nedvomno za to. Kulturno sodi v jugovzhodno alpsko skupino depojev, kateri najbližji je panski depojski horizont. Prvo skupino je pred kratkim na novo opredelil Müller-Karpe,¹⁶ drugo Zdenko in Ksenija Vinski.¹⁷ Müller-Karpe je razdelil

⁹ Za nepreluknjane sekire iz Zagorja (tab. 1) cfr. J. Korošec, *Zgodovina Ljubljane* (1955) 317. tab. 9, 3. 5; in W. Schmid, *JfA* 4, 1911. fig. 9; za preluknjane sekire (naša tab. 2, 1. 2. 5.) cfr. J. Korošec, o. c., tab. 9, 4. 6 in W. Schmid, o. c. Fig. 9. Za koščen obesek (naša tab. 1, 2) cfr. J. Korošec, o. c. 318, tab. 10, 6 in W. Schmid o. c., fig. 12, 4. 5.

¹⁰ M. Garašanin, *BRGK* 34, 1951—53 (1954) 69 s. Isti, *Muzeji*, 5, 1950, 87 ss.

¹¹ W. Šmid, *Carniola* 2, 1909, 121. Abb 33. Paralelen kos tudi v Oseku v Slovenskih Gorah; *Varstvo spomenikov* 7, 1958—59 (1960), 289.

¹² Analiza se glasi: Sn 0, Pb 0,066, As 0, Sb 0, Ag 0,069, Bi 0,017, Au 0, Zn 0, Co 0, Fe 0.

¹³ E. Sangmeister, *Neue Ergebnisse Spektralanalytischer Untersuchungen von Bodenfunden*. Bericht über den V. Inter. Kongress für Vor- und Frühgeschichte. Hamburg 1958 (1962) 710 ss. Junghans-Sangmeister-Schröder, *Metallanalysen kupferzeitlicher und frühbronzezeitlicher Bodenfunde aus Europa*. Studien zu den Anfängen der Metallurgie 1 (1960).

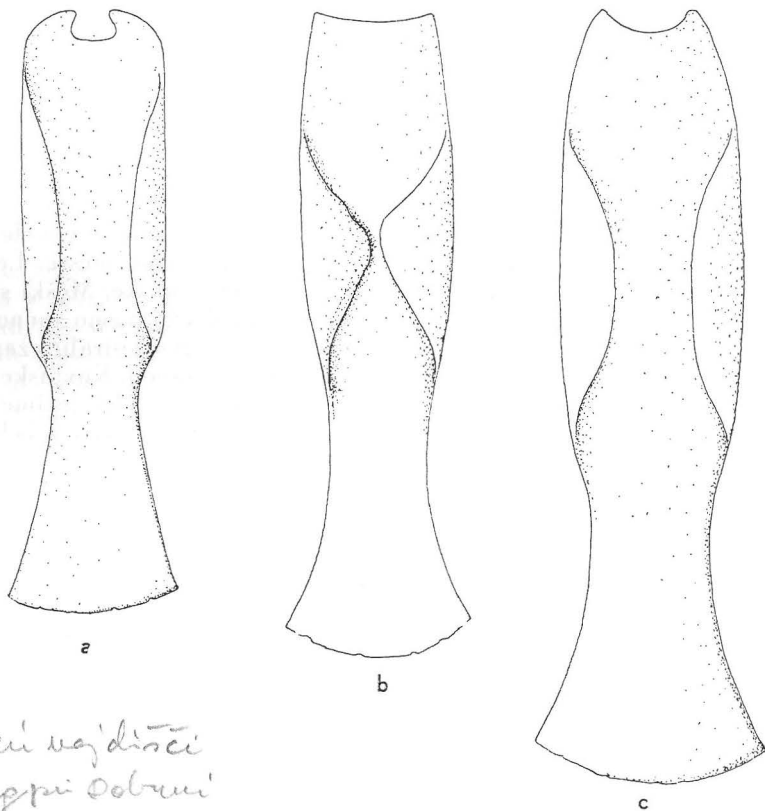
¹⁴ Poleg že omenjenih študij M. Garašanina cfr. še I. Marović, *Vjesnik Split* 55, 1953, 124 ss. s karto razprostranjenosti. M. Novotná, *Slovenská archeológia* 5, 1957, str. 311.

¹⁵ Z. Vinski, *Vjesnik Zagreb* 3 Ser. 2, 1961, 7 in op. 30.

¹⁶ Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich u. südlich der Alpen. *Röm. Germ. Forschungen* 22 (1959) 108 ss. in 127 ss.

¹⁷ Z. in K. Vinski, *Opuscula arch.* 1, 1956, 57 ss.

vzhodno alpske depoje v pet kronoloških stopenj, Vinskijeva v štiri. V našem primeru prideta v poštev le obe starejši stopnji, Müller-Karpe ju je označil s fazo Baierdorf (Bd D) in Grossmungl (Ha A), Z. in K. Vinski z Ha A 1 in Ha A 2. Ako ne gremo v podrobnosti, si Müller-Karpejeva in Vinskejevi stopnji, kljub različnim oznakam, ustrezata; obe delita starejši žarnogrobiščni horizont v dve podstopnji. Zagorska najdba ni čisto enotna, vendar jo boljše razumemo v horizontu Grossmungla (Ha A) po Müller-



a } mezujski vajdišci
b }
c - Grahovski dolini

Slika — Abb. 1. Zagorje (Gradišče, Na Ravni) Mestni muzej Celje, inv. št. 77, 75, 76. Sodi k tab. 2, 7—4. — Gehört zu Taf. 2, 7—4, 2. (M. Vse = $\frac{1}{2}$, alles $\frac{1}{2}$)

Karpeju oz. Ha A 2 po Vinskem. Odločilne za opredelitev so plavutaste sekire, ki kažejo vendarle že bolj razvite, proti tilniku razpostavljene plavuti (cfr. tab. 4, 1 in sl. a. c nasproti še starejšemu tipu tab. 2, 8) Srpi so manj občutljivo merilo. Vsekakor je zanesljiva stava v starejši žarnogrobiščni horizont, v okviru tega pa bo bolj misliti na mlajšo podstopnjo. V okviru slovenskih depojev stoji torej depot iz Zagorja bliže Jurki vasi, Špuram, Čermožišu¹⁸ kot Črmošnjicam, Tomišlju, Čerovcu,¹⁹ da navedem le glavne slovenske depojske najdbe.

¹⁸ H. Müller-Karpe, o. c., Taf. 150 B; 151; 153; 154.

¹⁹ H. Müller-Karpe, o. c., Taf. 152 A; 125 C; 125 D.

Ohranjeno halštatsko gradivo iz Zagorja izhaja iz nekropole, ki sodi k naselbini na Ocepkovem hribu. Nekropola se je razprostirala ob sedanji glavni cesti (danes Kidričeva cesta) pod Ocepkovim hribom, in sicer na zahodu do Medije, na jugu se omenjajo skeleti do današnje lekarne. Izročilo govori o najdbah skeletov pri zidavah vseh hiš, ki leže ob sedanji glavni cesti pod Ocepkovim hribom. Glavne najdbe, ki so se ohranile, izvirajo iz prostora Milačeve hiše (danes cesta Borisa Kidriča 19). Ves kompleks, od koder so najdbe, je danes v glavnem zazidan, tako da ni več misliti na kak sistematičen izkop grobišča. Na samem Ocepkovem hribu ni izrazitih znakov naseljenosti, vendar je naseljenost v halštatskem času zanesljivo suponorirati. Po poročilih domačinov je tam kopal dentist Hribovšek in našel »nekaj izkopanin«, ki jih baje hrani njegova žena. Teh podatkov ni bilo mogoče preveriti.

Iz analize muzejskih inventarnih knjig in poročil je razvidno, da sodi halštatsko gradivo, ki ga hrani Narodni muzej, k ca. 12 skeletom. Grobne celote se dajo delno rekonstruirati, če že ne za vsak posamezni skelet, pa za skupino skeletov, ki so bili najdeni istočasno in na istem mestu. Leta 1892 se omenja izkop treh skeletov,²⁰ dveh moških in ene ženske. Moški skelet je imel kot pridatek pri nogah lonček in skodelico, železno pasno spono in dva kosa žindre (najdbe niso ohranjene), ženski pa dve spiralni zapestnici fibulo in glinasto utež, pri nogah pa (neohranjeno) posodo. Kovinske najdbe je treba iskati med gradivom na tab. 4, 3—21. Tretji skelet je imel le keramiko, ki se ni ohranila. Ker so tudi ostale najdbe na naši tabeli 4 bile izkopane istega leta in na istem mestu, moramo zanesljivo računati v istem letu na izkop še nekaj skeletov, o katerih pa ne govori nobeno ohranjeno poročilo.

V letu 1894 sta bila izkopana nadaljnja dva skeleta, in sicer kot zvemo iz akcesijske knjige Narodnega muzeja, nasproti Milačeve hiše. Pridatki teh dveh skeletov se dajo na podlagi akcesijske knjige in ločenega zapisa v inventarno knjigo dobro izločiti. Kaže nam jih tab. 5, 1—7. Istega leta so bili najdeni na prostoru halštatske nekropole tudi rimski novci (Julia Mamaea, Gallienus, Constantius II, Basilius I Macedo).²¹

Tretja grupa skeletov je bila najdena leta 1896, zopet pri Milačevi hiši. To pot gre za dva do tri skelete, katerim moramo dodeliti najdbe, ki jih prikazujemo na tab. 5, 8—13; 6; 7 in 8, 1—5. Med njimi je slovita pasna spona z lovsko sceno (tab. 7). O najdbi iz leta 1896 imamo samo podatke iz akcesijske in inventarne knjige Narodnega muzeja in pisma Pečnika Szombathyju, ki se skladajo v navedbah najdb za to leto, ne navajajo pa število najdenih skeletov. A. Müllner je inventariziral pod inv. št. P 4357 moško lobanjo in lične kosti moškega in ženskega individua. Dasi Müllnerjeve opredelitve niso več preverljive, ne nasprotujejo gradivu. Utež za statve (tab. 5, 12) kaže z veliko gotovostjo na prisotnost ženskega skeleta, ki očitno ni bil bogat. Iz preostalega gradiva najdenega to leto mu lahko pripišemo še certoško fibulo tab. 5, 11, obroček tab. 6, 4, morda še ovratnici (tab. 6, 5—6) in eventualno, čeprav dosti manj verjetno, še obe živalski figuralni

²⁰ A. Müllner, *Argo* 1, 1892, 18. S. Rutar, *MZK N. F.* 18, 1892, 259. Na obeh mestih se dobi še podrobnejši opis omenjenih treh skeletov, opis je seveda narejen na podlagi pripovedovanja delavcev.

²¹ Cfr. tudi A. Müllner, *Argo* 3, 1894, 224.

fibuli (tab. 7, 1. 2). Iz ostalega gradiva pa se nam skoraj neprisljano izlušči bogat moški grob, kot ga pasna spona z lovsko sceno tudi zahteva. Tako rekoč za nedvomno lahko imamo, da je imel nosilec figuralne ornamentirane pasne spono pri sebi tudi situlo (tab. 5, 10), standardno opremo bojevnika: skitsko konjsko opremo (tab. 6, 1—3), dve sulici (tab. 8, 3—4), bojno sekiro (tab. 8, 1) in oba obročka, ki sodita k pasnim okovom, tab. 5, 8—9). Skoraj na dlani je, da je imel veljak, ki je nosil pasno spono z lovsko sceno tudi obe figuralni fibuli (tab. 7, 1. 2), ki sta kljub staremu simbolu račke nekje ubrani na isto temo kot pasna spona. Da je tak imenitnik lahko imel tudi dve pasni sponi (še tab. 8, 5) in dve bojni sekiri (še tab. 8, 2) in poleg situle še keramično posodo Este III oblike (tab. 5, 13; danes je ohranjena le noga, Müllnerjev zapis v inventarno knjigo pa omenja izrecno fragmente Este žare) je razumljivo. Prav tako je k imenitnemu pokopu sodil pokop konja — pod inv. št. P 4356 je Müllner inventariziral tudi nožne kosti konja — in razumljive so tudi kosti goveda (inv. št. P 4359 govori o govejih femurjih). Za obe bronasti ovratnici se težko odločimo, ali bi jih prisodili moškemu, ali ženskemu skeletu, za oboje imamo analogije.²² Kadar nastopa bronasta ovratnica v moškem grobu (skupaj z bojno sekiro) takrat imamo v grobu vedno tudi po dve enaki fibuli,²³ kar bi bila zopet analogija za naš par figuralnih fibul. Namenoma sem izpeljal važno grobno celoto obširnejše, tako da je jasno vidna tudi stopnja verjetnosti, s katero uvrščamo kak predmet v grob. Če jo na koncu izrazimo še v procentih, potem bi rekel, da je pripadnost situle, železnih konjskih uzd, dveh sulic, bojne sekire in pasnih okovov v danem okviru sto procentno verjetna, obeh figuralnih fibul osemdeset procentna, obeh bronastih ovratnic pa petdeset procentna. Z isto polovico verjetnosti lahko tudi računamo na dve pasni sponi in dve bojni sekiri v grobu, tudi zato imamo dobre analogije.²⁴ Seveda pa s tem ne bi hoteli popolnoma izključiti možnosti, da imamo v gradivu iz leta 1896 pridatke dveh moških skeletov.

Na obravnavanem prostoru so bili najdeni pred hišno številko 12 in 14 pri razširjanju današnje ceste Borisa Kidriča v septembru in oktobru 1954

²² Bronasta ovratnica nastopa v moških grobovih (slično kot fibula) po vsem videzu le v mlajšem času. Cfr. K. Kromer, Brezje. Arh. kat. Slov. 2 (1959) Taf. 21, 1—6; Magdalenska gora, Tum. XIII, grob 54 (bronasta ovratnica, bojna sekira, 2 certoški fibuli) Naravoslovni muzej Dunaj, nepublicirano. Tum. XIII, grob 114 (bronasta ovratnica, bojna sekira, 2 fibuli). Nasproti temu pa so seveda bronaste zapestnice tudi v tem času lahko v ženskih grobovih: K. Kromer, Brezje Taf. 23; 26, 1—8. Magdalenska gora, Tum. XIII, grob 77 in 162 (Naravoslovni muzej, Dunaj, nepublicirano). Da se morda bolj nagiblamo, da sodijo tudi zapestnice k moškemu grobu z ornamentirano pasno spono, nas navaja Pečnikovo pismo Szombathyju, ki omenja v svojem pismu v isti sapi figuralno ornamentirano pasno spono, obe figuralni fibuli in ovratnici.

²³ Poleg že citiranih primerov v prejšnji opombi iz grobov z bronasto ovratnico in železno sekiro cfr. še K. Kromer, Inv. Arch. Y 44 (3) 5. 6; Y 45 (3) 3. 5; Y 46, 6; primere bi lahko seveda še znatno razširili.

²⁴ Kot sličen primer lahko navedemo dve pasni sponi iz groba 8 v Tum. XIII na Brezjah: K. Kromer, Brezje Taf. 36, 5 in 37, 1. Primerjava gre še dalje: v obeh primerih imamo figuralno ornamentirano pasno spono skupaj z geometrično ornamentirano, katere ornament sloni v obeh primerih na starejši, konservativni motiviki. Za dve bojni sekiri v grobu pa lahko navedemo kot paralelo sicer nekaj starejši grob 72 iz Stične, izkopavanje Narodnega muzeja. S. Gabrovec, AV 15—16, 1964—65, tab. 6, 3—4 (= Germania 44, 1966, Abb. 8, 3—4).

ponovno skeleti. Po izjavi očividca Janeza Drolca iz Zagorja so bili najdeni štirje skeleti; le eden je imel prdatke, katere je ohranil Janez Drolc in jih podaril Narodnemu muzeju (tab. 8, 6—7).

S tem bi izčrpali gradivo, ki je prišlo v Narodni muzej. Zanesljivo je, da niso prišle vse najdbe v muzej. Tako hrani že omenjeni Janez Drolc v zasebni lasti majhno zbirko, ki izvira iz istega prostora pod Ocepkovim hribom. Na tem mestu lahko najdbe le naštejemo s kratkim opisom in oznako.

1. Dve bronasti zapestnici, sklenjeni, polkrožnega preseka, na zunanji površini jagodasto razčlenjeni. Pr. 7 cm.

2. Zapestnica kot zgoraj, le da s presegajočima se koncema. Pr. 7 cm. Deformirano ohranjena.

3. Bronasta fibula na samostrel, z lokom odebeljeno polkrožnega preseka, prečno trikrat močno narezana. Igla manjka. Tip kot Sv. Lucija, C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, tav. 19, 14. Noga pri zagorskem eksemplarju ni ohranjena. D. 4 cm.

4. Bronasta pasna spona pravokotne oblike. Neornamentirana. Na vsaki ožji strani ima po 4 zakovice. Ožje stranice so drobno poševno rezane. D. 26,5 cm, š. 6 cm.

5. K tej pasni sponi sodi še okov z gladkim obročkom. D. 7 cm, Pr. 2 cm. Od podobnih pasnih okovov se nahajata v zbirki še dva obročka in posamezni fragmenti pločevine.

6. Modra steklena kolobarjasta jagoda. Pr. 1 cm.

7. Bronast uhan valjaste oblike. Pri izkopavanju je bil močno poškodovan, sicer z lepo patino. Ornamentiran je z zelo drobnimi pikami v obliki meanderskih motivov in na robu z motivom »tekočega psa«. V. 3,2 cm, pr. 2 cm.

8. Bronasta masivna košarica s koničastim dnom, pr. ca. 1,5 cm.

9. Utež za statve. V. ca. 3,7 cm, pr. 4 cm.

10. Fragment keramike, nedoločene posode. V. 12,5 × 4,5 cm.

11. Dve živalski kosti, en svinjski čekan.

Docent dr. F. Stare je izročil Narodnemu muzeju fotografije izkopanega moškega groba z dobro ohranjenim skeletom, ki je imel ob levi strani glave železno tulasto sekiro, ob desnem femurju pa bronasto pasno spono z obročki in bikonično posodo (sl. 2). Po poizvedbah dr. Stareta je bila med gradivom tega groba tudi ornamentirana koščica, zapestnica in fibula (zadnje iz fotografije ni jasno razvidno). Po istih podatkih je bil grob odkrit leta 1921, prav tako na področju nekropole, ki spada k Ocepkovemu hribu.²⁵

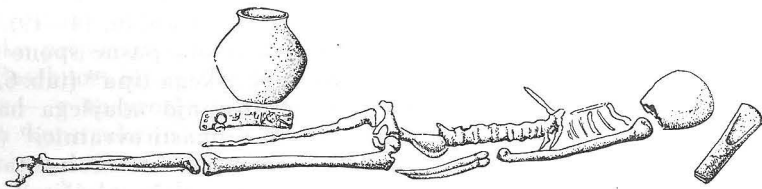
To je vse, kar lahko danes še ugotovimo o halštatskih grobovih iz območja Ocepkovega hriba.

Drugo najdišče, izpričano z najdbami, so Strahovlje. S. Rutar je najdišče opisal takole:²⁶ ... »severno od industrijskega zaselka Zagorje se začinja Kisovec, oster dolomiški hrbet, ki se razprostira skoraj točno v smeri vzhod—zahod. Na mestu, kjer pelje pešpot preko hriba proti Strahovljam, se dobe vsepovsod skeletna grobišča«. Pečnik je odkopal leta 1890 na omenjenem mestu tri skelete, ki so bili z nogami obrnjeni proti severo-

²⁵ Za podatke in fotografije se doc. dr. F. Staretu tudi na tem mestu najlepše zahvaljujem. Naša slika 2 je izdelana po fotografiji.

²⁶ S. Rutar, MZK N. F. 17, 1891, 239. Cfr. tudi l. c. 197.

vzhodu. Pri enem je našel tako pri nogah kot pri glavi skledo iz črne gline (neohranjeno), drugi je bil brez pridatkov, pri tretjem »ki mu je glava ležala na prsih« pa »čudne uhane«, ki jih lahko identificiramo z uhani na tab. 10, 14—19. Iz starih neinventariziranih najdb izpred prve svetovne vojne se je ohranilo še nekaj gradiva iz Strahovelj (sedaj inv. št. P 11.399—11.404, tab. 10, 2—7). Med arheološkim gradivom je bilo tudi razmeroma zelo dobro ohranjeno osteološko. Za ostalo gradivo na tab. 9, 12—13 in 10, ki ga je A. Müllner tudi inventariziral pod »Zagorje (Strahule)« pa ne najdemo drugod potrčila, da je iz omenjenega najdiščnega kompleksa. Iz akcesijske knjige zvezmo le, da je Pečnik predal muzeju železno sekiro (tab. 10, 1) in dve uteži za statvi (9, 12—13), kot najdišče pa navaja akcesijska knjiga Šemnik pri Zagorju. Po Rutarjevem podatku moramo misliti na novo najdišče.²⁷ Za zapestnici tab. 10, 20—21 in fibulo tab. 10, 12 zvezmo iz



Slika — Abb. 2. Zagorje 1921 (Skica po fotografiji — Skizze nach der Photographie)

akcesijske knjige, da jih je poslal v nakup R. E. Mihelčič iz Zagorja 25. septembra 1890, fibulo tab. 10, 10 in obročka tab. 10, 8—9 pa 11. novembra istega leta. Akcesijska knjiga v nasprotju z inventarjem ne daje nobenega potrčila, da bi bile omenjene najdbe iz Strahovlja. Kot najdišče bi bilo možno tudi Zagorje.

Zadnja skupina najdb izvira iz Suhega potoka pri Mediji Izlake. Podrobnih podatkov nimamo.²⁸ Iz gradiva (tab. 9, 1—11) je razvidno, da gre za prdatke več skeletov, po vsej verjetnosti moških in ženskih.

Vse gradivo iz Zagorja in njegove okolice povezujeta dva važna skupna znaka: način pokopa (skeleti, očitno v ravnih nekropolah, brez gomil) in kronološka opredelitev, vsi grobovi so mladohalštatski in celo v okviru te oznake pripadajo pretežno mlajši fazi. To je prva ugotovitev, ki je za naselitveno zgodovino doline Medije prvenstvene važnosti. To še toliko bolj, ker poznamo tudi izven doline v Lukovici in okolici Kamnika podobna mlajša halštatska grobišča.²⁹ Na južni strani Save pa nas podobna grobišča iz Velike Kostrevnice in Vinterjevca³⁰ (isti čas in delno isti način pokopa) povezujejo s klasičnim prostorom Dolenjske. V bližini so tudi Vače, ki so v tem času zelo močno naseljene.³¹ Zdi se, da moramo računati v mlajšem

²⁷ S. Rutar, MZK N.F. 17, 1891, 259: druga še bogatejša nekropola (kot Strahovlje), ki je nekaj starejša, se nahaja nad vasjo Šemnik, v bližini gradu Medija.

²⁸ W. Schmid poroča le o prihodu najdb v muzej. Carniola 2, 1909, 4. MZK 3. F. 8, 1909, 225.

²⁹ S. Gabrovec, Kamniški zbornik 10, 1965, 101 s.

³⁰ F. Stare, AV 4, 1953, 264 ss.

³¹ F. Stare, Vače. Arh. kat. Slov. 1 (1955).

halštatu z naselitvenim tokom z Dolenjske po dolini Medije na gorenjsko stran. Citirana najdišča južno od Save nakazujejo pot. Vsekakor pade prva ilirska poselitev doline Medije po dosedaj znanem gradivu šele v mlajši halštatski čas, v tem času pa je bila očitno zelo intenzivna. Ta pojav je jasno povezan s pojavom mlajših halštatskih nekropol na gorenjski strani, ki kažejo bolj dolenjski značaj³² v nasprotju s sicer bolj svetolucijsko usmerjenostjo starejšega in srednjega halštata Gorenjske.³³

S tem smo določili pomen zagorskih najdb za poselitveno zgodovino. Preostane nam pa še oznaka gradiva in določitev njegovega mesta v okviru halštatske kulture same. Kljub nesistematičnim izkopom je naša analiza vrnila gradivu vsaj delno značaj zaključenosti. Gradivo kot celota je mlado-halštatsko brez vsakih starejših elementov. V okviru mlajšega halštata pa obstoji nedvomno razpon, ki ga bomo določnejše opredelili z analizo nekaterih značilnih kosov našega gradiva. Iz celote se ponuja za podrobnejši pregled grob s figuralno pasno spono, obe fibuli z zaključkom v živalski glavi (tab. 10, 10. 12) in uhani iz groba v Strahovljah (tab. 10, 14—19).

Nadvse dragocena je rekonstruirana grobna celota pasne spona z lovskim motivom (tab. 7).³⁴ Z železno konjsko uzdo skitskega tipa³⁵ (tab. 6, 1—3) je sedaj pasna spona jasno datirana v drugo stopnjo mlajšega halštata (Ha D 2), ki ga prav označujejo skitski vplivi.³⁶ Bronasti ovratnici³⁷ (tab. 6, 5. 6) dobro potrjujejo čas. Njihovo kronološko mesto je med starohalštatskimi vzhodnimi bronzastimi ovratnicami na eni strani in med še mlajšimi votlimi ovratnicami z odebeljenimi konci na drugi strani, ki jih moramo staviti že v najmlajši odsek halštata (Ha D 3), ki kronološko že ustreza srednjeevropskemu latenu.³⁸ Obe fibuli s figuralnim lokom (tab. 7, 1. 2) sodita v razmeroma močno družino tovrstnih jugovzhodnih alpskih fibul, ki čakajo še na sintetično obdelavo.³⁹ Na tem mestu lahko samo skiciramo njuno mesto v razvoju halštatske kulture jugovzhodnoalpskega kroga. V obliki kot jo po-

³² Lukovico, Kamnik, Nevlje pri Kamniku smo že omenili, dodamo lahko še Kranj (prostor poznejše langobardske nekropole, W. Schmid v: J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja (1959), 3 s.), Bled gomila: S. Gabrovec, Prazgodovinski Bled (1960) 12 s.

³³ S. Gabrovec, 900 let Kranja (1960), 11 ss.

³⁴ Pasna spona je bila že pogosto obravnavana: F. Stare, AV 3, 1952, 190 s. Tab. 4. Umetnost alpskih Ilirov in Venetov (1962), 103, tab. 37. W. Lucke-O. Frey, Die Situla in Providence. Röm. Germ. Forsch. 26, 1962, 80.

³⁵ Za opredelitev skitske materialne kulture v jugovzhodnem alpskem prostoru glej sedaj S. Foltiny, Arch. Austriaca 33, 1965, 25 ss.

³⁶ Glede kronologije cfr. S. Gabrovec, AV 15—16, 1964—1965, 29 ss. (= Germania 44, 1966, 15 ss.).

³⁷ Podoben primer cfr. v Volčjih njivah (AV 7, 1956, 79 in tab. 3, 5), na Magdalenski gori (tum. XIII, grob 54, skupaj z dvema certoškima fibulama, Naravoslovní muzej Dunaj). Nekoliko starejši je primerek z Magdalenske gore tum. IV, grob 3 (S. Gabrovec, Situla 1, 1960, sl. 11, 3). Razumljivo je da kronološka meja s tipološko mlajšimi bronzastimi votlimi ovratnicami (glej naslednjo opombo) ni vedno ostro začrtana.

³⁸ Kot primer naj navedem K. Kromer, Brezje Taf. 21, 1. (skupaj s fibulo tipa tab. 10, 12 !); 23, 2 (ta tip ovratnice začenja verjetno že istočasno z našim tipom ovratnice).

³⁹ Sintetično obravnavo tovrstnih fibul v zvezi z obravnavo celotne halštatske plastične umetnosti na Slovenskem pripravlja docent dr. F. Stare. Zadnji obravnavava tovrstne fibule H. Müller-Karpe, Die späthallstattzeitliche Tierfibel von Kasthof, Landkreis Reidenburg (Oberpfalz). Aus Bayerns Frühzeit. Schriftreihe zur bayrischen Landesgeschichte 62 (1962) 101 ss.

nas tudi nastal. Vsekakor se zdi, da nastopa pri nas najprej prav pri fibulah z živalsko figuralnim lokom. Te fibule so, kot kaže analiza primerkov iz Zagorja, istočasne že z najstarejšimi variantami certoških fibul brez samostrela, tako da je verjetnejše prevzela certoška fibula samostrel od naših fibul in ne obratno. Vsekakor kaže tudi samostrelna konstrukcija na originalno jugovzhodno varianto živalske fibule, kaže pa hkrati na razmerno širok časovni razpon med italsko varianto živalske fibule in jugovzhodno alpsko. Jugovzhodnoalpske variante iz dosedaj poznanih primer-



Karta 2. Razprostranjenost fibul z nazaj gledajočo konjsko glavo
Karte 2. Verbreitung der ostalpinen Tierkopffibeln

kov ne moremo datirati pred Ha D 2 — to potrjujeta sedaj tudi zagorska primerka — medtem ko segajo venetski pred leto 600, iz Bologne pa smo celo lahko navedli primer iz 8. stoletja.

Analiza spremnega gradiva, ki po vsej verjetnosti izhaja iz groba s pasno spono z lovskim motivom, nam torej pokaže, da je pasna spona istočasna s klasičnimi spomeniki halštatske situlske umetnosti (situla z Vač, Magdalenske gore)⁴⁸ in da jo moramo datirati v našo Ha D 2 stopnjo (550—450); čas ki ga je običajno suponirala tudi tipološka in stilistična analiza.

Iz zagorskega gradiva si hočemo podrobno ogledati še dve fibuli, ki sta značilni po svojstveni oblikovanosti noge. Prva oblikuje zaključek noge v

⁴⁸ K. Kromer, Umetnost alpskih Ilirov in Venetov (1962), 23 ss. Inv. Arch. Y, 44—46.

shematizirano, nazaj zročo konjsko glavo (tab. 10, 10, »Ostalpine Tierkopffibel«), druga pa (tab. 10, 12) v konjsko oziroma ovno glavo. Obe sta izraziti posebnosti jugovzhodnoalpskega halštatskega kroga in se razvijata v času, ko je drugod halštatska kultura že zamrla. Časovno sta torej že zgodnjelatenski v srednjeevropskem smislu, kulturno pa še v celoti halštatski.

Oglejmo si najprej prvo. Fibula ima poleg značilno oblikovane noge vedno samostrel, shema loka ni čisto enotna. Običajno je trakast v nasprotju z našim zagorskim primerkom,⁴⁹ torej ne pozna oblike klasične certoške fibule.⁵⁰ Na ta tip fibule je prvi opozoril G. Merhart,⁵¹ njegova spoznanja je dopolnil prav za slovensko ozemlje H. Müller-Karpe.⁵² Naša karta razprostranjenosti⁵³ (karta 2) še močno dopolnjuje dosedaj poznane primerke. Iz nje je dobro vidna njena domovina, ki sega globoko v notranjost Alp proti zahodu vse do Tirolske in Rena pri St. Gallnu. Ta prostor je nadvse značilen, ker kaže na ozko povezavo alpskega prebivalstva v času, ko začenjajo Kelti svojo ekspanzijo proti vzhodu. Že omenjena kronološka stava naše fibule v najkasnejše halštatsko obdobje, Ha D 3, ki ustreza že zgodnjemu latenu v srednjeevropskem smislu, je dobro razvidna iz grobnih celot; najbolj zgovorni so grobovi iz samega Hallstatta.⁵⁴ Prav te grobne celote dokaj dobro nakazujejo da naša fibula ni živela le v zgodnjem latenu v smislu Reineckejeve Lt A ampak tudi Lt B stopnje. Z ostalega jugovzhodnoalpskega ozemlja sicer nimamo toliko in tako prepričljivih grobnih celot kakor iz samega Hallstatta, vendar je časovna stava nedvomno ista.⁵⁵

Podobno je tudi s fibulo, katere noga se končuje v konjski oziroma ovnovi glavi. V nasprotju s prejšnjo fibulo je shema naše fibule klasično certoška, tudi v našem primeru dosledno s samostrelno konstrukcijo. Tipološko moramo v njej videti derivat certoške fibule. Fibula je izrazito jugovzhodnoalpska tvorba, kakor dobro kaže naša karta razprostranjenosti (karta 3),⁵⁶ čeprav v notranjealpskem prostoru ni doživela tolike priljubljenosti kot njena sovrstnica z nazaj obrnjeno konjsko glavo. Njeno kronološko mesto je podobno kot pri prejšnjem tipu, le da se tega zaradi pomanjkanja grobnih celot ne da dokazati tako precizno kot za prejšnji primer. Dokazana

⁴⁹ Glej naš seznam fibul tega tipa! Pregledna je slika 2, pri H. Müller-Karpeju, Carinthia I, 141, 1951, 614 s., kjer pa primerk iz Podzemlja (Abb. 2, 20) ne sodi k našemu tipu, ampak je starejši.

⁵⁰ Pri tem mislim varianto certoške fibule kot F. Stare, Vače, katalog tab. 34, 4–6 ali s samostrelom tab. 36. V našem primeru moramo verjetno izvajati lok iz tipa certoške fibule, Stare, o. c., tab. 35. Zanimivo je, da imajo tudi druge južno-vzhodne alpske fibule zgodnjelatenske sheme (npr. F. Stare, AV 4, 1953, 264, tab. 8, 4 in 9, 2.) podobno oblikovan lok.

⁵¹ WPZ 14, 1927, 101 ss.

⁵² Carinthia I, 141, 1951, 617 s. in Abb. 2.

⁵³ Prvič objavljena v S. Gabrovec, 900 let Kranja (1960) 19, karta 4 (brez seznama najdišč).

⁵⁴ K. Kromer, Das Gräberfeld von Hallstatt (1959) predvsem Taf. 198, 9; 208, 27. 29. 31. 35; 211, 10. 14.

⁵⁵ Cfr. že analizo G. Merharta in H. Müller-Karpeja, o. c. Primerki iz slovenskih najdišč so skoraj vedno brez grobnih celot ali pa so te neizrazite. Nadvse je karakteristična pogostna prisotnost te fibule med gradivom v Valični vasi.

⁵⁶ Prvič objavljena v 900 let Kranja (1960) 20, karta 5, sedaj dopolnjena. Naša karta prikazuje poleg klasične fibule te vrste tudi nekaj variant, kar smo v seznamu najdišč posebej označili z var.

je, govorjeno v srednjeevropski kronološki govorici, v zgodnjem latenu v smislu Lt A po Reineckeju. Verjetno je pa tudi pri tem tipu računati s trajanjem vse do srednjelatenske stopnje, to je do vpada Keltov na področje jugovzhodne alpske halštatske kulture.

Oba naša zagorska primerka le še poudarjata že ugotovljeni kasni značaj zagorskih halštatskih najdb. Njuna prisotnost v Zagorju ni naključna kot ni naključna prisotnost fibul obeh tipov tudi v Kranju, na prostoru poznejše langobardske nekropole. Na obeh mestih imamo le mlajše gradivo,



Karta 3. Razprostranjenost fibul, katerih noga se končuje v konjski ali ovnovi glavici
Karte 3. Verbreitung der Fibel mit nach vorn blickendem Pferde-bzw. Widderkopf

ki se v Kranju nadaljuje še v latenski čas. Oba naša primerka pa hkrati kažeta na časovni razpon zagorske nekropole oziroma zagorskih nekropol: redki Ha D 1 tipi (npr. tab. 5, 3) ne izpričujejo toliko začetne mladohalštatske stopnje v Zagorju, ampak so le bolj survival Ha D 1 stopnje v njeni naslednici Ha D 2 stopnji. V tej fazi ima Zagorje nedvomno svoj vrh — v ta čas sodi tudi grob s figuralno okrašeno pasno spono — živelo pa je še dalje v najmlajši, Ha D 3 stopnji. Obe stopnji sta seveda tekoče povezani, v absolutnih številkah je to čas od druge polovice 6. stoletja do približno leta 300⁵⁷.

Končno nam je obravnavati še uhane iz groba 3 v Strahovljah, ki jih je izkopal Pečnik (tab. 10, 14—19). Že Pečniku se je ob njih rodila misel na

⁵⁷ Problem razmejčitve mladohalštatske stopnje sem podrobno obdelal v Prazgodovini Gorenjske (1961) 177 ss. (rokopisna disertacija). Cfr. sedaj tudi Halštatska kultura v Sloveniji, AV 15—16, 1965, 4—65, 29 ss.

poseben tip staroslovenskega obsenčnika,⁵⁸ ki so ga prav v tem času prvič odkrili na Bledu. Zato je Pečnik v enem svojih poročil tudi domneval staroslovensko nekropolo v Strahovljah.⁵⁹ Podobnost je predvsem v zavojih in v steklenih jagodah, slično so se uhani oziroma obsenčniki tudi spenjali. Različni pa so obeski, ki so viseli raz zavojev. V primeru uhanov oziroma obsenčnikov iz Strahovelj vise trapezoidni pločevinasti obeski ornamentirani z iztolčenimi pikami, kar je dobro razumljivo v halštatski sredini. V staroslovenskih blejskih pa imamo tipične verižice. Tako je treba potrditi halštatski značaj iz Strahovelj, posebej še ker so ostale najdbe od tam halštatske, ne pa staroslovenske.⁶⁰ Uhani stoje za sedaj zelo osamljeno, primerjati bi mogli le še podoben uhan iz blejske gomile.⁶¹ Ker kaže vse gradivo iz Strahovelj izrazito mlad značaj, moramo tudi uhane datirati v najmlajšo halštatsko stopnjo (Ha D 3). Primerjava s staroslovenskimi uhani kaže zanimive sličnosti, povezave pa seveda ne moremo videti, že zaradi velike kronološke razlike. Zaradi ugotovljenih halštatskih elementov je tudi manj verjetno, da bi smeli računati z halštatsko in staroslovensko nekropolo na istem mestu.

Seznam fibul z nazaj gledajočo konjsko glavo (karta 2)
Verbreitung der ostalpinen Tierkopffibeln (Karte 2)

1. Zagorje. Tab. 10, 10.
2. Kranj. H. Müller-Karpe, Carinthia I, 141, 1951, 614, Abb. 2, 13.
3. Celje okolica. H. Müller-Karpe, l. c., Abb. 2, 14—16.
4. Magdalenska gora. H. Müller-Karpe, l. c., Abb. 2, 9. Treasures of Carniola (1934) gom. VI, 33 a.
5. Stična. Narodni muzej, Ljubljana, neobjavljeno.
6. Valična vas. Narodni muzej, Ljubljana. Neobjavljeno.
7. Vinkov vrh. H. Müller-Karpe, l. c., Abb. 2, 19.
8. Mokronog. H. Müller-Karpe, l. c., Abb. 2, 10.
9. Brezje. K. Kromer, Brezje. Arh. kat. Slov. 2, 1959, tab. 9, 7: 40, 3.
10. Šmarjeta. H. Müller-Karpe, l. c., Abb. 2, 11 (in še neobjavljeni kosi).
11. Toplice. Naturhistorisches Museum Wien, neobjavljeno.
12. Malence. V. Stare, AV 11—12, 1960—1961, tab. 10, 14.
13. Sveta Lucija. C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1895, tav. 19, 17.
14. Kobarid. C. Marchesetti, I castellieri preistorici di Trieste (1905) tav. 18, 4.
15. Gurina. A. B. Meyer, Gurina Taf. 5, 11. 12. H. Müller-Karpe, l. c., Abb. 2, 6, 7.
16. Frög. H. Müller-Karpe, l. c., Abb. 2, 1.
17. Kanzianberg pri Beljaku. H. Müller-Karpe, l. c., Abb. 1, 2; 2, 2. 4. 5. 8.
18. Reisberg pri St. Andražu v Labodski dolini. H. Müller-Karpe, l. c., Abb. 2, 3.
19. Hallstatt. K. Kromer, Das Gräberfeld von Hallstatt (1959) Taf. 5, 15; 193, 2. 5; 198, 9; 205, 15; 208, 27. 29. 31. 35; 211, 10. 14; 212, 4. 5. 15. 17. 21.
20. Dürnberg. MAGW 59, 1929, 163 ss., Abb. 4, 1.

⁵⁸ Obsenčnik z zavoji, na katerih vise verižice. J. Kastelic-B. Škerlj, Slovenska nekropola na Bledu (1950) 31. Sl. 17; 19 (z ostalo literaturo).

⁵⁹ J. Pečnik-S. Rutar, IMK 4, 1894, 79.

⁶⁰ Res pa je, da nimamo nedvomnega dokaza, da je vse gradivo, ki ga je A. Müllner inventariziral pod: »Zagorje (Strahule)« res od tam oziroma vsaj iz iste nekropole kot obravnavan uhan. V literaturi se iz Strahovelj omenjajo izrecno le 5 skeleti, od katerih je eden nosil obravnavane uhane. Primerjaj našo analizo najdišjih podatkov na str. 26 s.

⁶¹ A. Müllner, Argo 3, 1894, 117 ss., tab. 10, 25. S. Gabrovec, Prazgodovinski Bled (1960) 12, tab. 5, 2. Uhan, kakor tudi ostalo gradivo iz blejske gomile, je danes izgubljeno.

21. Georgenberg pri Kuchl. Hell. JfA 3, 1909, 206, Fig. 9.
22. Kuffarn. JfA 1907, 95, Fig. 15 a. b. Naturhistorisches Museum, inv. št. 61715.
23. Welzelach im Iseltal. G. Merhart, WPZ 14, 1927, Taf. 13, 6. 12.
24. Obervintl. G. Merhart, WPZ 14, 1927, Taf. 13, 1—3.
25. Wörgl. G. Merhart, l. c., Taf. 13, 2.
26. Sonnenburg (Westlicher Pustertal). W. Krämer, Germania 38, 1960, 24, Abb. 1, 7.
27. Mechel. G. Merhart, l. c., Taf. 15, 4. 5. 7. 9. 13. 14.
28. Sanzeno. G. Merhart, l. c., 105.
29. Matrei. G. Merhart, l. c., Taf. 13, 15.
30. Montikel in Buldenz. G. Merhart, l. c., Taf. 13, 11.
31. Montlingerberg. G. Merhart, l. c., 105.
32. Wildenroth-Grafrath. G. Merhart, l. c., Taf. 13, 10. G. Kossack, Bayern während der Hallstattzeit. Röm. Germ. Forsch. 24 (1959) Taf. 74, 13.
33. Roseninsel in Starnbergersee. G. Merhart, l. c., Taf. 13, 16.
34. Velemszentvid. AfA 1904, fig. 54. K. Miske. Die präh. Ansiedlung Velem St. Vid (1908) Taf. 42, 25—28.
35. Szárard (Tolna). L. Márton, Die Frühlatènezeit in Ungarn. Arch. Hungarica 11 (1953) Taf. 2, 1. 2.
36. Balf (Sopron). L. Márton, l. c., Taf. 3, 4.
37. »Zgornja Madžarska«. Naturhistorisches Museum Dunaj, inv. št. 38862 (ni vnesena v karto).
38. Manching. W. Krämer, Germania 39, 1961, 314 Anm. 37.
39. Zeltweg-Neufisching. W. Modrijan, Das Aichfeld (1962) 25, Abb. 23.
40. Novi Banovci. Z. K. Vinski, Arheološki radovi i rasprave 2, 1962, 281, tab. 9, 102.

Razprostranjenost fibul, katerih noga se končuje v konjski ali ovnovi glavici (karta 3)

Verbreitung der Fibeln mit nach vorn blickendem Pferde bzw. Widderkopfe (Karte 3)

1. Zagorje. Tab. 10, 12.
2. Brezje. K. Kromer, Brezje. Arh. kat. Slov. 2 (1959) Taf. 21, 3; 43, 4; 6, 5 (var.).
3. Dobrnič. Naturhistorisches Museum Dunaj, inv. št. 66392.
4. Gorenja vas pri Škofji Loki. J. Eržen, Loški razgledi 7, 1960, 220 (var.; napačno označena kot rimska fibula).
5. Kobarid. C. Marchesetti, I castelleri preistorici di Trieste (1903) Taf. 18, 5.
6. Kranj. W. Schmid v J. Zontar, Zgodovina Kranja (1939) 4, sl. 3.
7. Magdalenska gora. M. Hoernes, WPZ 2, 1915, 99, Abb. 1, 17.
8. Novo mesto. Naturhistorisches Museum, Dunaj, inv. št. 66067, 66153.
9. Lakanice. Narodni muzej, Ljubljana. Inv. št. P 1648.
10. Stična. Treasures of Carniola (1934) 61 in 112.
11. Toplice. Naturhistorisches Museum, Dunaj, inv. št. 57251.
12. Vinkov vrh. M. Hoernes, WPZ 2, 1915, 118, Abb. VI, 6. V. Starè, AV 15—16, 1964—65, tab. 15, 7—8. 10—11.
13. Sanski most. WMBH 6, 1899, 125, fig. 185.
14. Jezerine. WMBH 3, 1895, 98, fig. 190 (var.).
15. Gurina. H. Müller-Karpe, Aus Bayerns Frühzeit (1962) Abb. 1, 4.
16. Hallstatt. K. Kromer, Das Gräberfeld in Hallstatt (1959) Taf. 171, 22 (var.).
17. Mechel. G. Merhart, WPZ 14, 1927, 95, Abb. 8, 16.
18. Trentino. Muzej Trient (podatek dr. O. H. Freya).
19. Wildenroth-Grafrath. G. Kossack, Bayern während der Hallstattzeit. Röm. Germ. Forsch. 24 (1959) Taf. 74, 10.
20. Picugi. Muzej Pula, neobjavljeno.

Tolmač k tablam

Tab. 1. Zagorje (»Gradišče, Na Ravni«).

1. 3—7. 9 Sekira iz serpentina. 2. Preluknjan obesek iz roževine. 8. Zatič iz serpentina, nastal pri vrtnanju kamnite sekire oziroma kladiva.

1—4. 8 Narodni muzej Ljubljana (inv. št. P 4320, 4322, 4319, 4318, 4324) Narodnemu muzeju podaril leta 1894 obratni direktor rudnika Zagorje Drasch. 5—7. 9 Naturhistorisches Museum, Dunaj (inv. št. 13918, 14155, 14154, 13919). Muzeju podaril višji rudniški svetnik E. Mojsisovics 12. marca 1887.

Tab. 2. Zagorje (»Gradišče, Na Ravni«).

1. 2. 5 Kladiva iz serpentina, 3. 4 kamniti krogli, 6. bakrena sekira, 7. fragment bronaste sekire, 8. fragmentirana bronasta sekira.

1. 3—5 Narodni muzej, Ljubljana (inv. št. P 3329, 3330, 3331, 4321). 6. 8. Mestni muzej Celje (inv. št. 75, 74). 2. 7 Naturhistorisches Museum, Dunaj (inv. št. 13920, 13922). Muzeju podaril E. Mojsisovics. 1. 3. 4. najdeno leta 1886.

Tab. 3. Zagorje (»Gradišče, Na Ravni«).

1—4. 6. 9 Bronasti srpi, 5. 8 dva fragmenta bronaste plavutaste sekire, 7. fragment meča.

1. 3—9 Narodni muzej, Ljubljana (inv. št. P 3359, 7097, 7096, 3361 a, 7098, 3362, 3361 b, 3360), Najdeno ob priliki zemeljskega udara. Muzeju podaril rudniški uradnik Wriessnig oziroma Breznik. 2. Naturhistorisches Museum (inv. št. 13924). Podaril E. Mojsisovics 12. marca 1887.

Tab. 4.

1—2 Zagorje (»Gradišče, Na Ravni«)

1—2 bronasti plavutasti sekiri, ena fragmentirana.

1. Narodni muzej, Ljubljana (inv. št. P 3365). Najdena ob priliki zemeljskega udara.

2. Naturhistorisches Museum (inv. št. 13923). Podaril E. Mojsisovics 12. marca 1887. 5—21 Zagorje (»Milačeva hiša«) 1892

3. kačasta fibula (inv. št. P 3947), 4—5 certoški fibuli (P 3949, 3948), 6—8 br. zapestnice (P 3952 a, b, 3953), 9. 10 dva obročka (3954 a—b), 11—19 (P 3950, 3951) br. uhani, 20—21 dva glinasta vretenca. 3—21 Narodni muzej, Ljubljana

Tab. 5.

1—7 Zagorje (Milačeva hiša) 1894

1. Ogrlica iz jantarjevih in steklenih jagod (P 4317), 2. Fibula tipa sanguissuga (P 4316), 3. Kačasta fibula (P 4315), 4. 5 spiralni zapestnici (P 4315 a—b), 6. 7 zapestnici s presegajočima se koncema (P 4314 a—b).

8—13. Zagorje (Milačeva hiša) 1896

8. 9. Dva bronasta obročka od okovov pasne spone (P 4342 a—b), 10. bronasta situla, fragmentarno ohranjeni vrhnji del (P 4355), 11. samostrelna certoška fibula (P 4348), 12. glinasto vretenca (P 4349), 13. noga estenske vaze (P 4358).

Tab. 6. Zagorje (Milačeva hiša) 1896

1—3 Deli železnih konjskih uzd (P 4354), 4. bronast obroček (P 4345), 5. 6 dve bronasti ovratnici (P 4344, 4345).

Tab. 7. Zagorje (Milačeva hiša) 1896

1. 2 fibuli s figuralno oblikovanim lokom (pes, ki laja na račko, P 4347, 4346), 3. figuralno ornamentirana pasna spona (P 4340).

Tab. 8.

1—5 Zagorje (Milačeva hiša) 1896

1. 2 železni sekiri (P 4350, 4351), 3. 4 železni sulici (P 4353, 4352), 5. pasna spona (P 4341).

6—7 Zagorje (nasproti Milačeve hiše) 1954

6. fragmentiran lonec (P 8870), 7. bronasta šivanka (P 8871)

Tab. 9.

1—11 Suhi potok pri Mediji (28. 8. 1908)

1. 2 pasni sponi (P 6697), 3. 4 certoški fibuli (P 6698, 6701), 5. brusilni kamen (P 6699), 6—11 bronasti okovi oziroma obročki, deli pasnih okovov (P 6700).

12—13 Strahovlje pri Zagorju

12. 13 dve glinasti vretenci (P 3288, 3289).

Tab. 10.

1 Šemnik pri Zagorju

1. železna tulasta sekira (P 3287)

2—21 Strahovlje pri Zagorju

2. fragment železne rombične spone (P 11404), 3. 4 dva železna obročka (P 11401, 11402), 5. 6 dva železna noža (11399), 7. bronast obroček (P 11404), 8. 9 dva neskljenjena obročka (P 3285, 3286), 10 samostrelna fibula z nazaj gledajočo konjsko glavo (P 3280), 11 noga posode iz sive gline (P 11402), 12 samostrelna fibula z nogo, ki se končuje v konjski glavici (P 3281), 13 vrhnji del posode iz sive gline in rdečim premazom (P 11403), 14—19 uhani iz bronaste žice z obeski v obliki trapezoidnih bronastih ploščic, ornamentiranih z iztolčenimi pikami. Kot obeski so služile tudi steklene modre jagodice, v katere je bil že v vročem stanju vtisnjen bronast obroček, tako da daje celotni obesek vtis košarice z bronastim ročem. Uhani so bili med seboj speti tako, da je bil en konec žice večkrat ovit okoli druge. 20. 21 dve bronasti zapetnici (P 3283, 3284).

ZUSAMMENFASSUNG

Zagorje in der Vorgeschichte

Der archäologische Komplex umfaßt folgende Fundstellen:

1. ZAGORJE gegenüber der Bahnstation (Gradišče, Na Ravneh, v Mrežnici) auf dem Westhang des Berges Konec,
2. ZAGORJE unter der Anhöhe Ocepkov hrib, vor allem beim Hausbau Milač,
3. STRAHOVLJE,
4. SUHI POTOK bei Medija Izlake,
5. SEMNIK.

Daneben werden (ohne daß das Material bekannt ist) noch Vine bei Toplice, Vodice bei Jablana und Zgornje Čolnišče¹ genannt. Weitaus am bedeutendsten ist Zagorje selbst. Zeitlich gehören die Funde drei Horizonten an:

- I. dem spätneolithisch-äneolithischen,
- II. dem urnenfelderzeitlichen,
- III. dem jüngeren Hallstatt-Horizont.

Das Material vom äneolithischen und Urnenfelder Horizont entstammt der ersten Fundstelle (Nr. 1), wo es in den Jahren 1882 und 1886 ausgegraben worden ist. Im urnenfelderzeitlichen Teil der Funde ist ohne Schwierigkeiten ein Depotfund zu erkennen (Taf. 2, 7 bis 4, 2 und Abb. 1). Er zeigt alle Merkmale ostalpiner Depots des Typus Grossmugl (Ha A) nach Müller-Karpe¹⁶ oder Ha A 2 Depotfunde nach Vinski.¹⁷

Der äneolithische Teil der Funde (Taf. 1—2, 6) ist kulturell und zeitlich in Verbindung mit dem Laibacher Moor zu bringen. Für jedes Stück können wir Gegenstücke vom Laibacher Moor¹⁹ anführen. Besonders zu erwähnen ist das Kupferbeil (Taf. 2, 6), Typus III-5 nach Garašanin (Anm. 10—15). Die Fundberichte bringen unser Material in Zusammenhang mit Skeletten. Da der urnenfelderzeitliche Teil des Materiales bestimmt zum Depot gehört, wäre nur an äneolithische Gräber zu denken, doch gibt auch dafür die Struktur des Materials keinen sicheren Anhaltspunkt.

Die Hallstätter Gräber von Zagorje gehören zur Siedlung auf der Anhöhe Ocepkov hrib und wurden im Bereich des damaligen Milačhauses gefunden. Eine Analyse der Fundberichte und der alten Inventarbücher ermöglicht uns die Scheidung des Materials nach den Ausgrabungsjahren, wie wir das auch in den Tafeln durchgeführt haben. Das gesamte Material, wie es ins Nationalmuseum gebracht worden ist, gehört zu etwa 12 Gräbern, tatsächlich jedoch wurden viel mehr Gräber entdeckt. Besonders bedeutsam ist das im Jahr 1896 ausgegrabene Material, das u. a. ein figural ornamentiertes Gürtelblech (Taf. 7, 3) enthält. Wie aus dem Inventarbuch hervorgeht, gehört das gesamte in jenem Jahr ausgegrabene Material (Taf. 5, 8—8, 5) zu einem weiblichen und einem (möglicherweise zwei) männlichen Skeletten. Dem Frauenskelett liesse sich der Spinnwirtel zusprechen (Taf. 5, 12), wahrscheinlich die Certosafibel (Taf. 5, 12), das Reiflein (Taf. 6, 4), vielleicht auch die beiden Halsringe (Taf. 6, 5, 6). Aus dem übrigen Material ergibt sich fast zwanglos der Bestandteil eines reichen Männergrabes. Mit Sicherheit dürfen wir annehmen, dass der Träger des figuralornamentierten Gürtelbleches auch die Situla (Taf. 6, 1—3) und die übliche Ausrüstung eines Kriegers mit ins Grab bekommen hatte: das skythische Pferdegeschirr (Taf. 6, 1—3), zwei Lanzen (Taf. 8, 3—4) und

das eiserne Beil (Taf. 8, 1), samt zwei Reifchen, die zum Gürtelbeschlag gehören (Taf. 5, 8—9). Es wäre gut denkbar, dass dem Besitzer des figural ornamentierten Gürtelbleches auch beide Figuralfibeln (Taf. 7, 1—2) gehörten. Es ist begreiflich, daß ein solcher Vornehmer sogar zwei Gürtelbleche (noch Taf. 8, 7) und zwei Streitbeile (noch Taf. 8, 2) ins Grab bekam, und neben der Bronzesitula noch ein Gefäß (Taf. 5, 15; heute ist nur noch sein Fuss erhalten, Müllner erwähnt im Inventarbuch ausdrücklich Bruchstücke eines Este III Gefäßes). Ebenso gehörte zum Prunkbegräbnis die Mitbestattung eines Pferdes — unter Inv. Nr. P 4356 erwähnt Müllner Beinknochen eines Pferdes — und auch die Rinderknochen sind nicht ungewöhnlich (Inv. Nr. P 4356 spricht von Oberschenkelbeinen eines Rindes). Bei den beiden Halsringen lässt sich schwer entscheiden, ob sie der Ausstattung eines Männer- oder eines Frauengrabes zuzusprechen sind, denn für beide Möglichkeiten gibt es Analogien.²² Wo ein Bronzehalsring in einem Männergrab auftritt, vergesellschaftet mit einem Streitbeil, pflegen auch je zwei gleiche Fibeln vorzukommen,²³ was abermals eine Analogie böte zu unserem Paar figuraler Fibeln.

Den Versuch der Rekonstruktion des Skelettgrabes mit figuralornamentiertem Gürtelblech habe ich mit Absicht eingehender ausgeführt, um den Wahrscheinlichkeitsgrad darzutun, mit welchen die einzigen diskutierten Gegenstände zum geschlossenen Grab zuzusprechen sind. Wenn wir diesen Grad der Wahrscheinlichkeit abschliessend noch prozentuell ausdrücken, dann möchte ich sagen, dass die Zugehörigkeit der Situla, der eisernen Trense, zweier Lanzen, des Tüllenbeiles und der Gürtelbeschläge hundertprozentig wahrscheinlich ist, die der beiden Figuralfibeln achtzigprozentig, und der beiden Bronzehalsringe fünfzigprozentig. Dieselbe halbe Wahrscheinlichkeit ist auch der Zweizahl der Gürtelbleche und der Tüllenbeile in einem Grab zuzusprechen; auch dafür haben wir gute Analogien.²⁴ Selbstverständlich möchten wir damit nicht vollkommen die Möglichkeit ausschliessen, dass wir im Material aus dem Jahr 1896 Grabbeigaben zweier Männerskelette vor uns haben.

Das übrige Material (Taf. 9—10) kommt aus den Nekropolen aus der Umgegend von Zagorje: Strahovlje, Suhi potok, Šemnik (s. Karte 1).

Das gesamte Material aus Zagorje und der Umgebung hat zwei wichtige Kennzeichen gemeinsam: die Bestattungsart (Skelettbestattung in flachen Nekropolen, keine Grabhügel) und die zeitliche Bestimmung: alle Gräber sind junghallstädtisch und gehören vorwiegend der jüngeren Phase dieser Zeitstufe an (Ha D 2—3). Diese Feststellung ist für die Besiedlungsgeschichte des Medijatales massgebend.

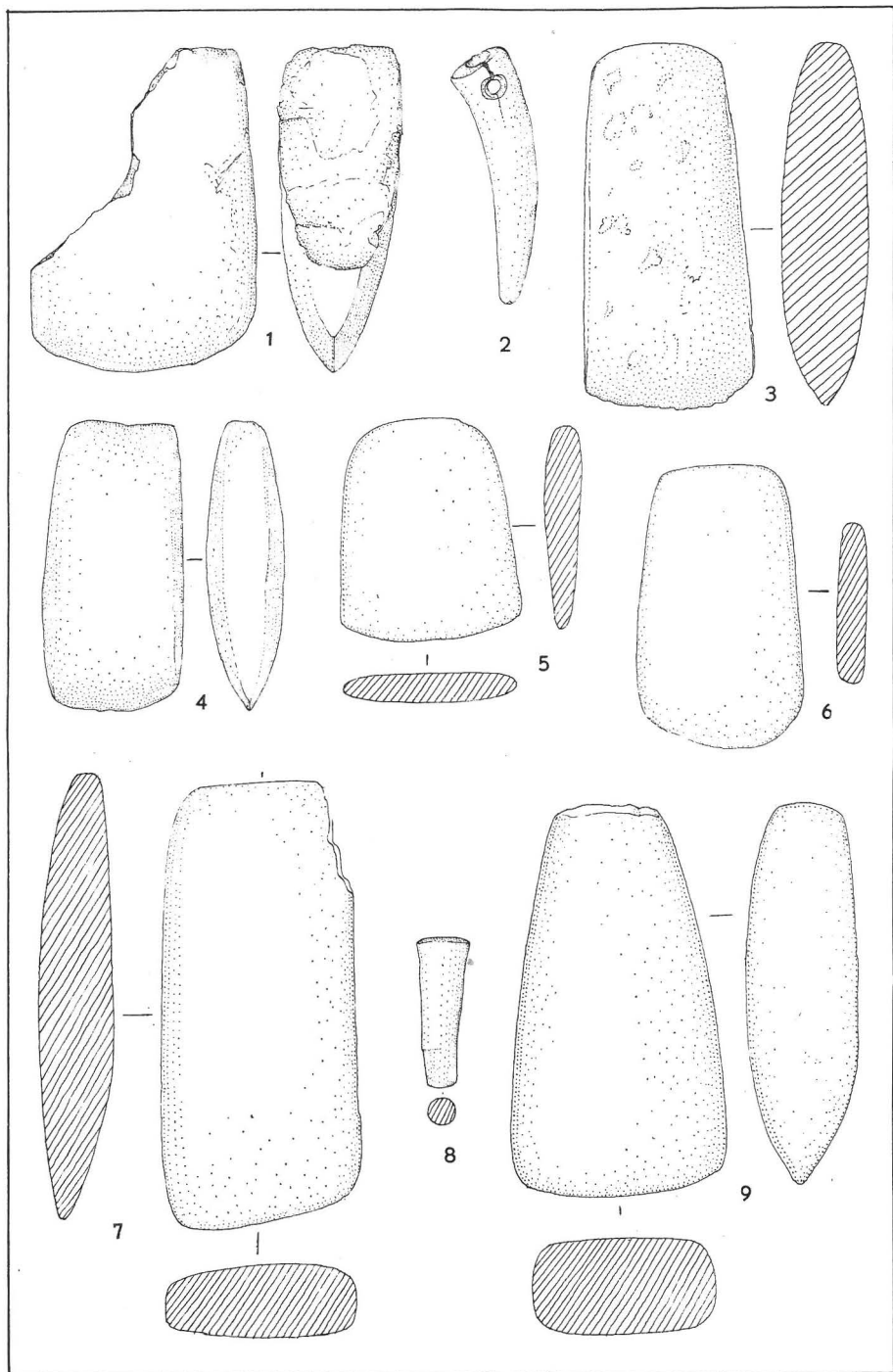
Wertvoll ist die rekonstruierte Grabeinheit des figuralornamentierten Gürtelbleches (Taf. 7, 3).³⁴ Durch die eiserne Trense des skythischen Typus³⁵ (Taf. 6, 1—3) wurde jetzt das Gürtelblech gut in die zweite Stufe der jüngeren Hallstattperiode (Ha D 2) datiert.³⁶ Diese Bestimmung darf durch andere Begleitfunde erhärtet werden, so z. B. durch die Halsringe (Taf. 6, 5, 6).³⁷ Die beiden Tierfibeln (Taf. 7, 1, 2) gehören in die verhältnismässig zahlreiche Gruppe derartiger südostalpiner Fibeln, die noch einer synthetischen Bearbeitung harren.³⁹ An dieser Stelle können wir bloss deren Stelle in der Entwicklung der südostalpiner Hallstattkultur skizzieren. In der aus Zagorje bekannten Gestalt ist die Fibel ein ausgesprochener Bestandteil der südostalpiner Hallstattkultur,⁴⁰ die Anregungen für eine theromorphe Gestaltung des Bogens sind aus Italien gekommen, wo wir einen Fibelbogen in Pferdeform schon im 8. Jh. kennen. Viel näher stehen unserer Fibel die Tierfibeln aus Este—Ricovery, Grab 149⁴² (zweite Hälfte des 7. Jh.)

und aus Este—Benvenuti Grab 126 (Grab mit Benvenuti Situla), die schon mit grösserer Wahrscheinlichkeit die Übernahmezeit dieser Fibelart anzeigen. Die Anregung zur südostalpinen Tierfibel ist aus Italien gekommen, u. zw. gegen Ende des 7. Jahrhunderts zugleich mit anderen italischen Motiven, die auch in der Situlenkunst wirksam waren. Die italische Anregung konnte jedoch nicht ganz die alten heimischen Elemente verdrängen, die noch aus der Urnenfelderkultur herstammten. So stellt die Fibel ein Beispiel des Synkretismus in der südostalpinen Hallstattkultur dar. Die italische Variante der Tierfibel wurde zur einheimischen umgestaltet; an die Stelle des Pferdes und einiger orientalischer Tiere⁴³ ist im Südostalpenraum der einheimische Hund⁴⁴ getreten. Als Abschluss des Fusses übernahm der südostalpine Toreut das hemische Entlein aus der Urnenfelderzeitsymbolik; der griechisch-italische fliegende Vogel ist nicht durchgedrungen.⁴⁵ So hat auch die Tierfibel, stilmässig betrachtet, auf unnatürliche Art die lebhaftere Erzählungskunst des Mittelmeerraumes der ruhigen symbolischen Aussage der Urnenfelderkultur beigegeben. Eine andere Besonderheit der südostalpinen Tierfibel besteht darin, daß sie — im Gegensatz zu den italischen und venetischen Stücken — immer die Armbrustkonstruktion aufweist.

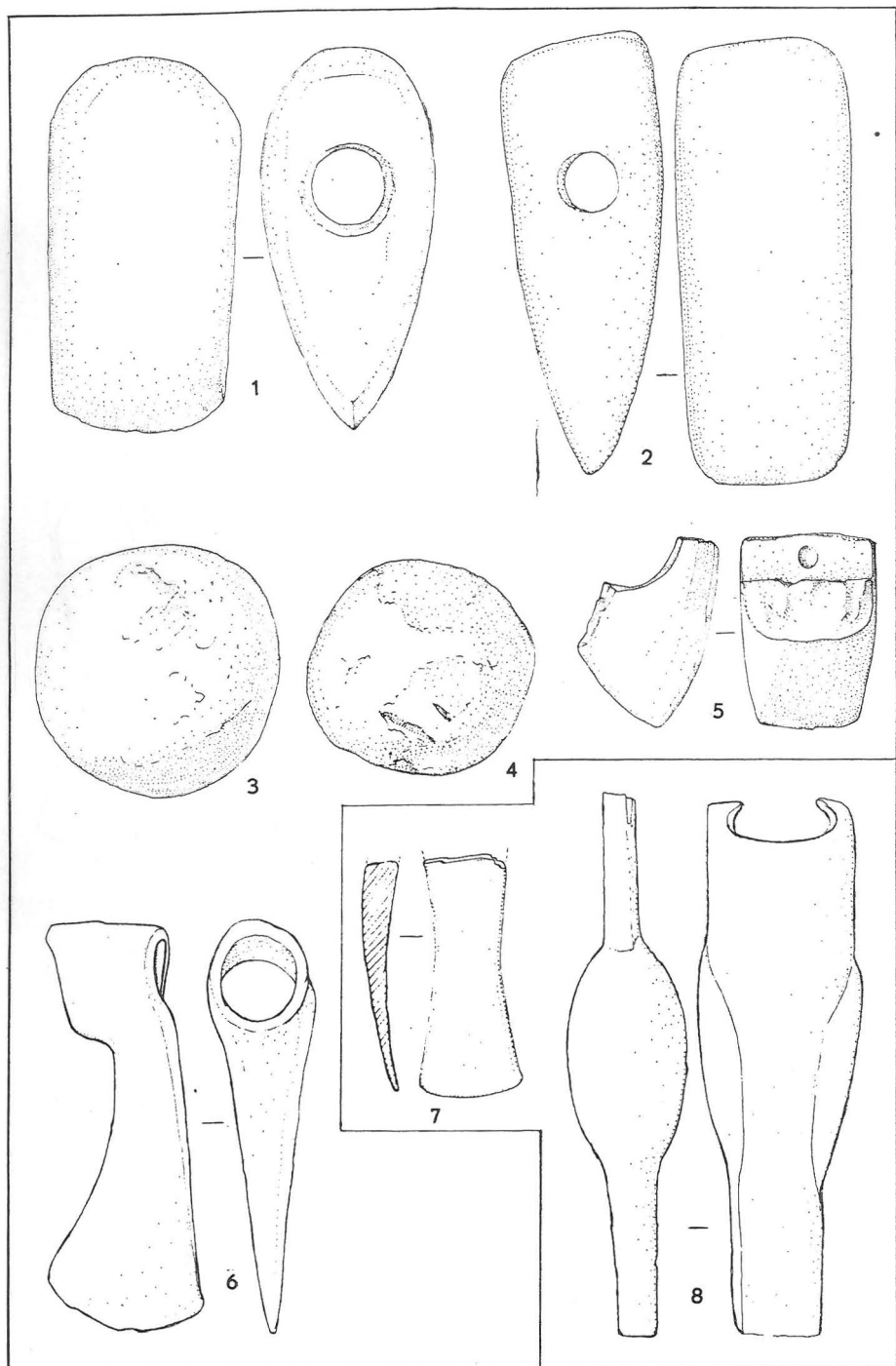
Die ostalpine Tierkopffibel (Taf. 10, 10) wurde bereits von G. Merhart⁵¹ und Müller-Karpe⁵² ausführlich behandelt. Unsere Verbreitungskarte (Karte 2) zeigt deutlich ihre Heimat im südostalpinen Hallstattkreis und ihre Ausbreitung ins innere Alpengebiet und nach Pannonien. Zeitlich ist Merharts und Müller-Karpes Analyse bestätigt; die Fibel ist ein guter Beleg der spätesten Ha D Stufe (Ha D 3) im Sinn von Lt A und B in der mitteleuropäischen Chronologie.

Ähnlich steht es mit der Fibel, deren Fuss in einem Pferde oder Widderkopf endet. Im Gegensatz zur vorhergehenden Fibel ist das Schema unserer Fibel durchaus certosisch, mit ihr zusammen hat sie immer die Armbrustkonstruktion. Typologisch ist sie als Derivat der Certosafibel anzusehen. Die Fibel ist eine südostalpine Bildung, wie aus unserer Verbreitungskarte (Karte 3)⁵⁶ klar hervorgeht. Sie ist jedoch im inneren Alpenraum nicht so beliebt geworden wie die erste. Ihre chronologische Stellung ist nicht weit vom vorhergehenden Typus, nur lässt sich das wegen des Mangels von geschlossenen Funden nicht so genau nachweisen wie im vorhergehenden Fall. Im Sinne der mitteleuropäischen Chronologie ist sie in der ersten Frühlatènestufe (Lt A nach Reinecke) nachgewiesen, doch ist wahrscheinlich auch bei diesem Typus mit einer Dauer bis zur Mittellatènestufe zu rechnen.

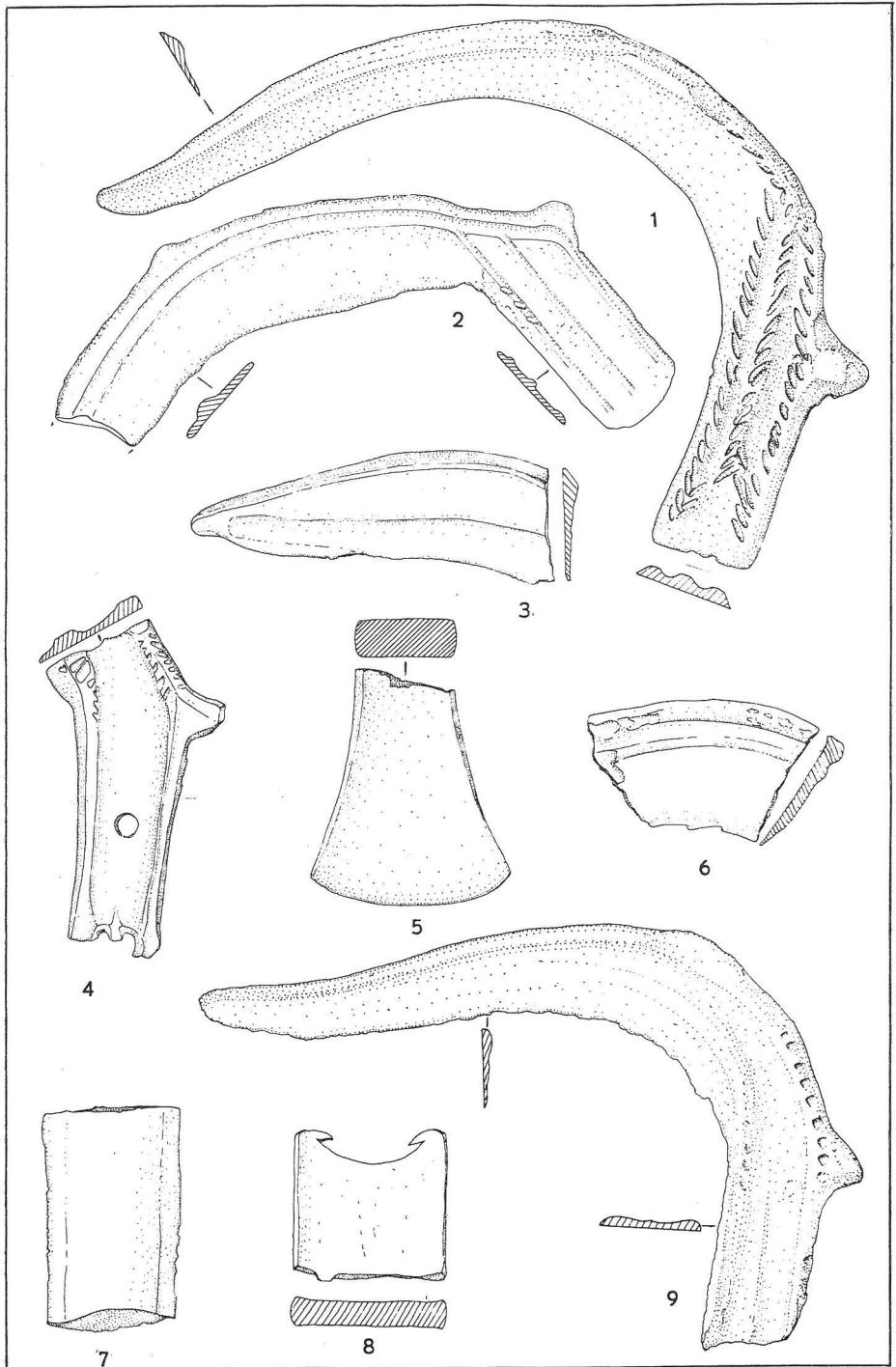
Schliesslich sind da noch die Ohringe aus Grab 3 in Strahovlje zu behandeln (Taf. 10, 14—19). Was ins Auge fällt, ist ihre Ähnlichkeit mit altslowenischen Ohringen.⁵⁸ Eine Analyse der Fundberichte zeigt immerhin, dass es sich mit grösserer Wahrscheinlichkeit um ein Hallstattgrab handelt, zumal auch der Ohring Eigenheiten zeigt, die im Hallstätter Milieu gut begreiflich sind (trapezförmige Blechanhänger, mit getriebenen Punkten verziert). Die Ohringe stehen zur Zeit in der Hallstattzeit noch sehr vereinzelt da; vergleichbar wäre bloss der Ohring aus dem Grabhügel in Bled.⁶¹ Wir müssen sie wohl als junghallstättisch (Ha D 2—3) ansehen.



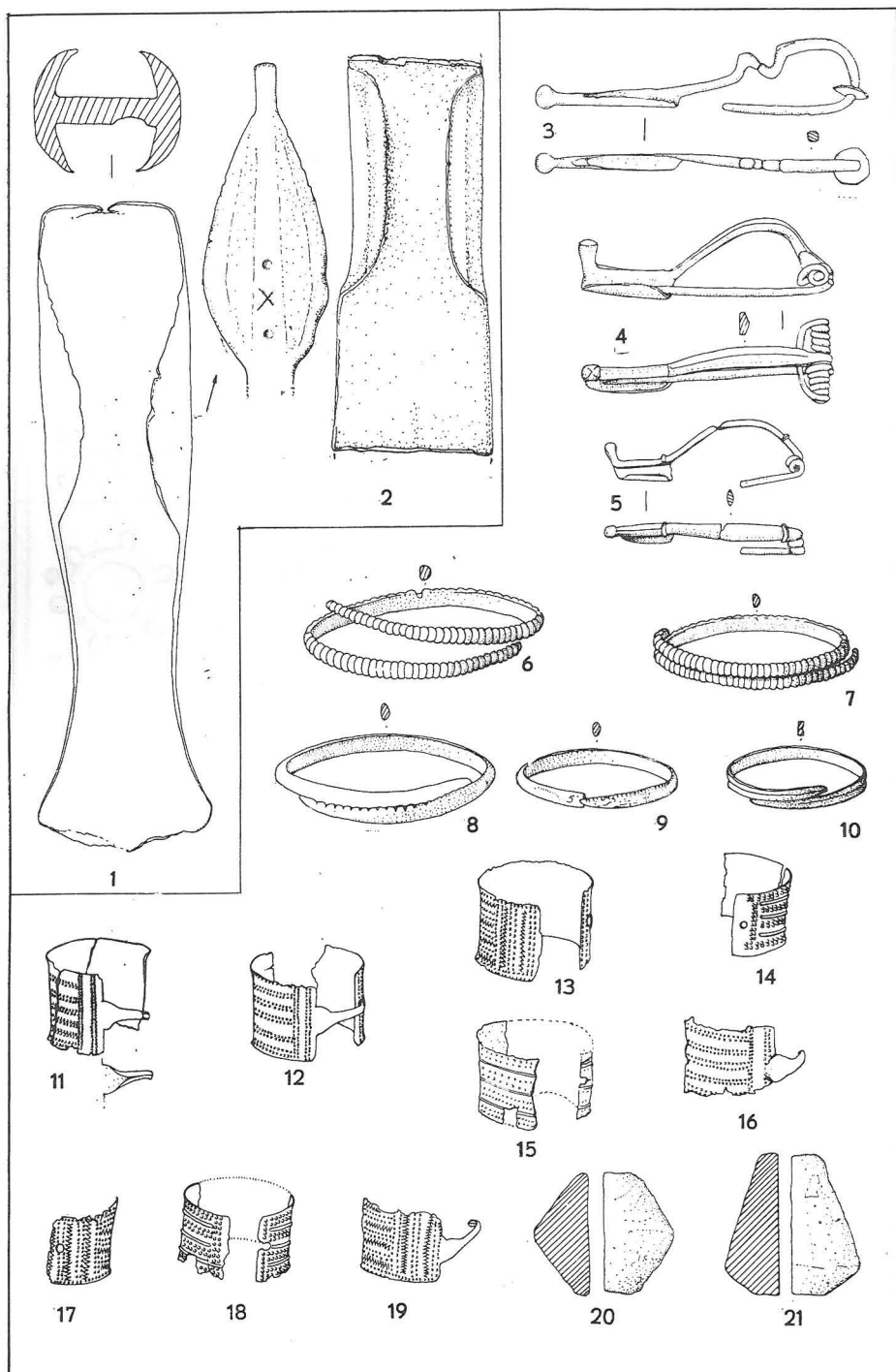
Zagorje (Gradišče, Na Ravni). 1—9 Serpentin
(1—9 = ½)



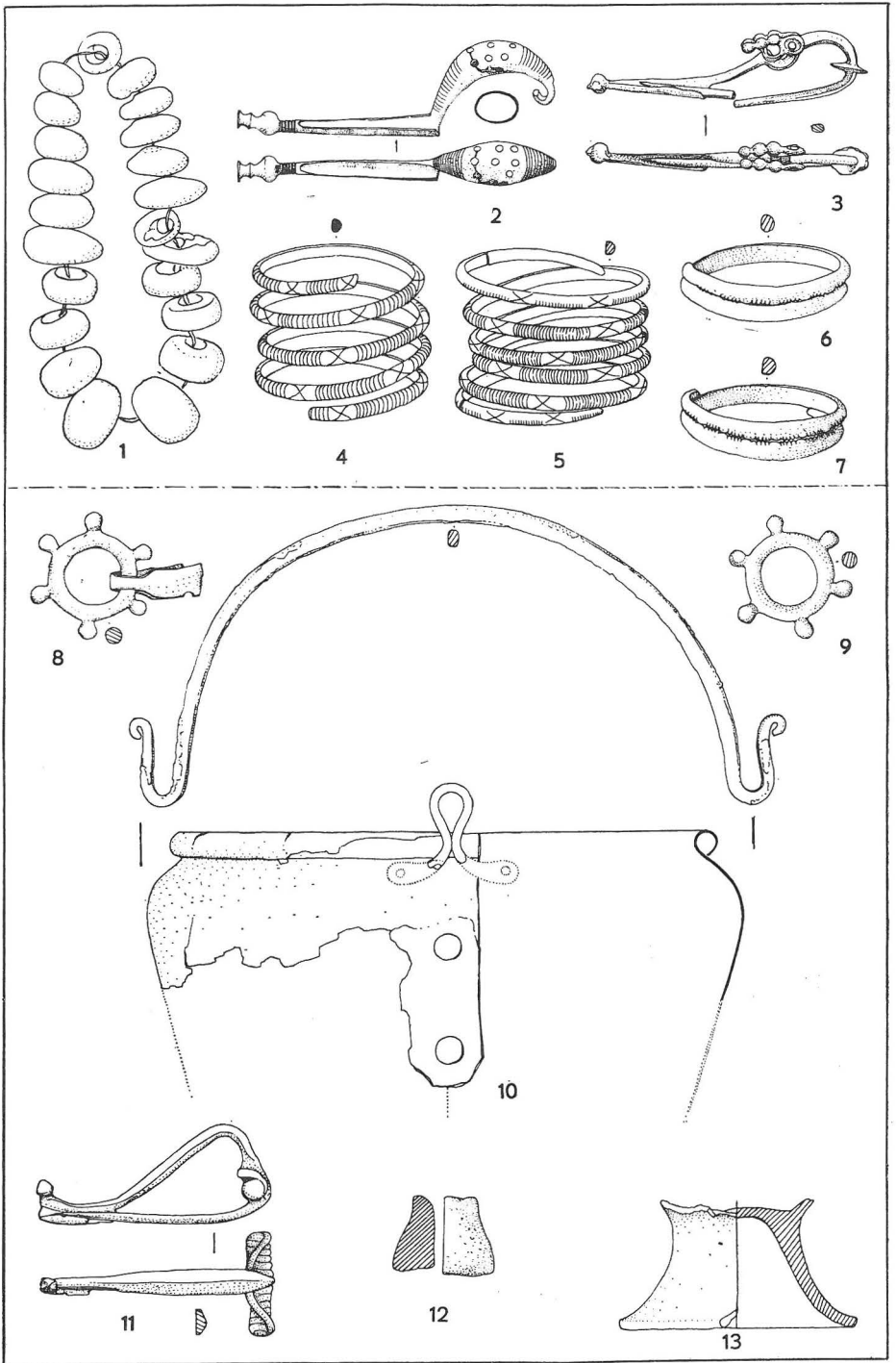
Zagorje (Gradišče, Na Ravni). 1. 2. 5 Serpentin, 3. 4 peščenjak — Sandstein,
 6 baker — Kupfer, 7. 8 bron — Bronze
 (1—8 = $\frac{1}{2}$)



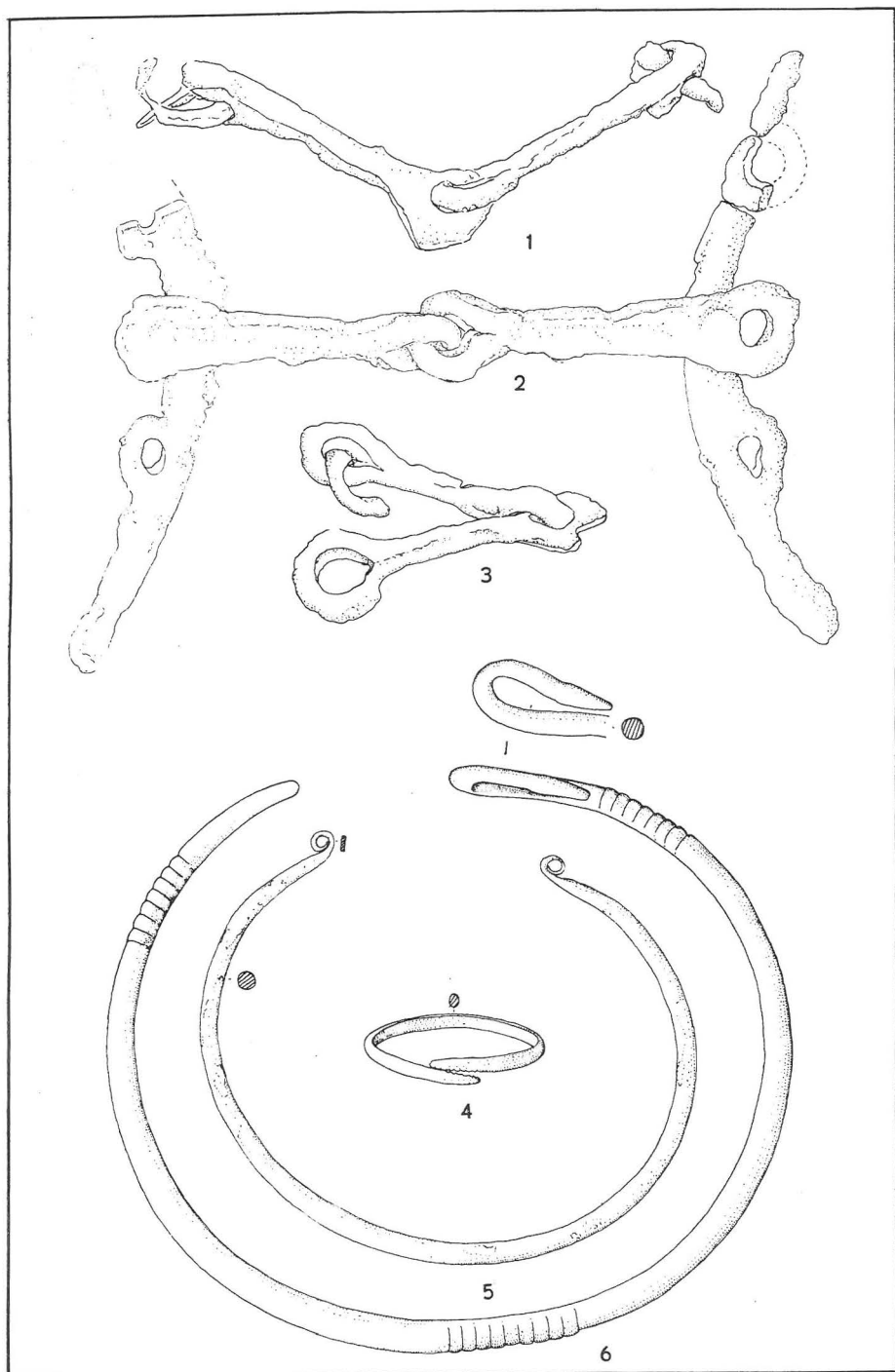
Zagorje (Gradišče, Na Ravni). Vse bron — alles Bronze.
(1—9 = ½)



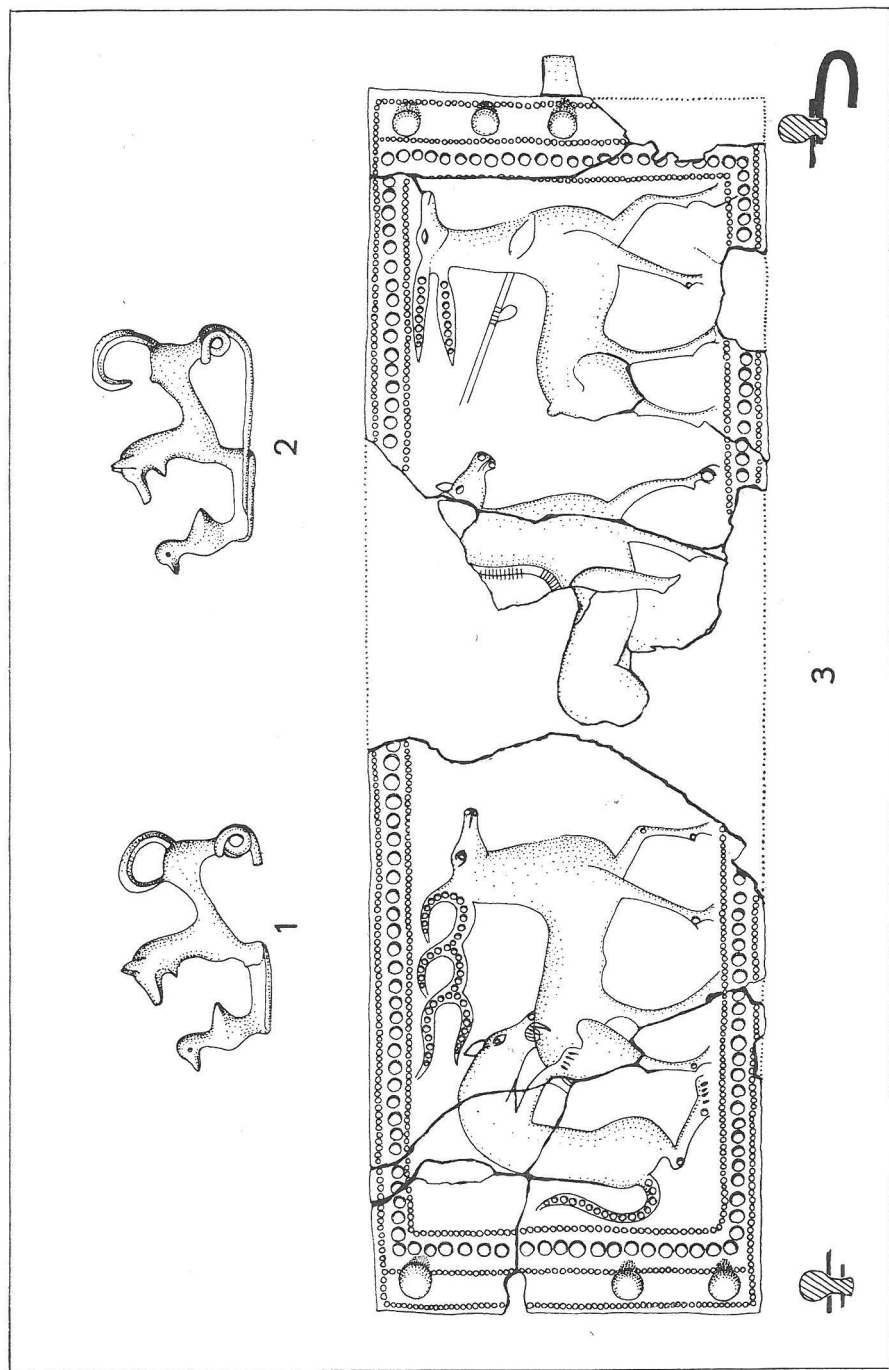
1—2 Zagorje (Gradišče, Na Ravni) 3—21 Zagorje (Milačeva hiša) 1892.
 1—19 bron — Bronze, 20—21 glina — Ton
 (1—21 = ½)



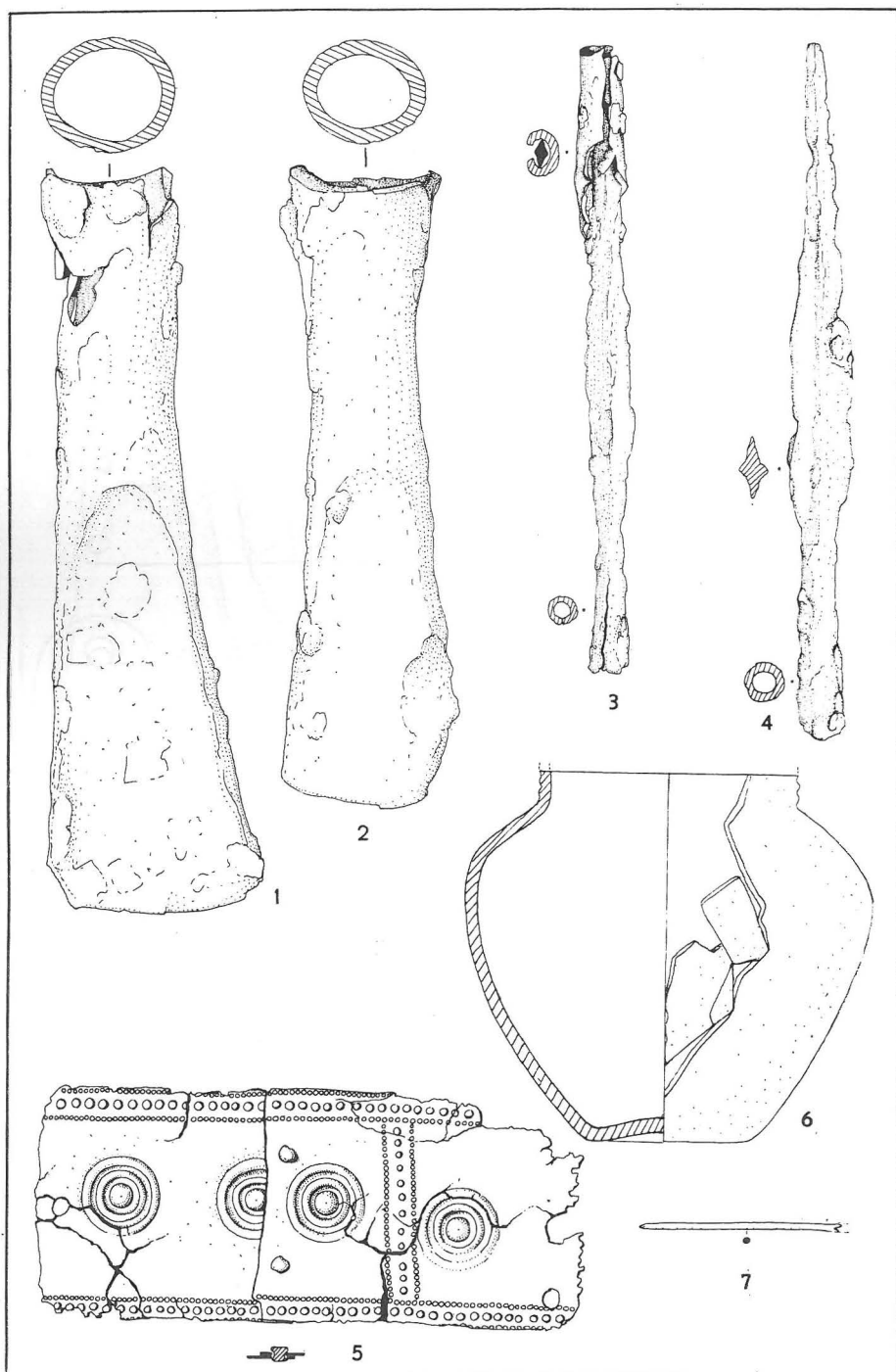
1—7 Zagorje (Milačeva hiša) 1894. 8—13 Zagorje (Milačeva hiša) 1896. 1 jantar in modro steklo — Bernstein und blaues Glas, 2—11 bron — Bronze, 12—13 glina — Ton
 (1—14 = ½, 13 = ¼)



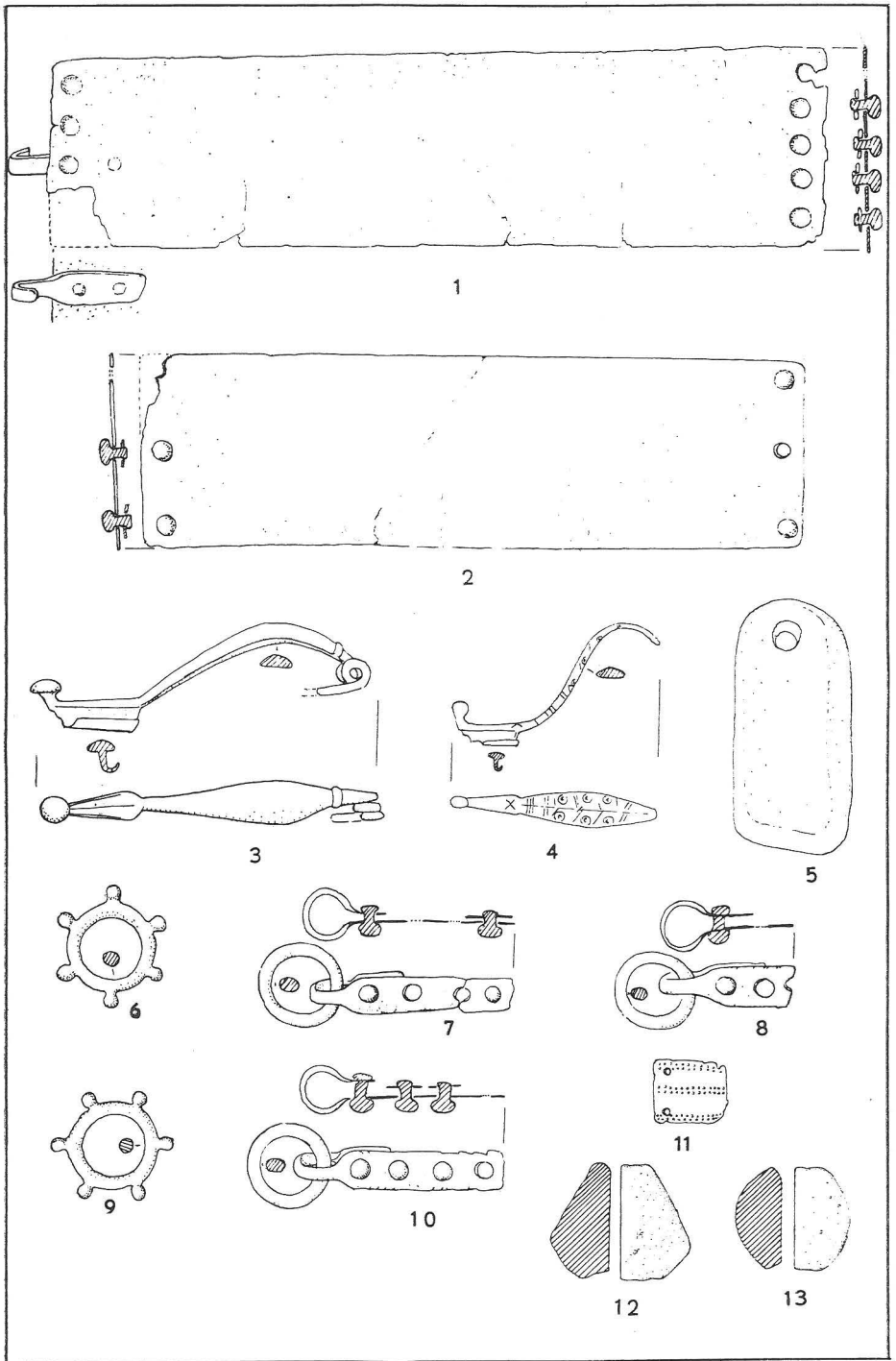
Zagorje (Milačeva hiša) 1896. 1—3 železo — Eisen, 4—6 bron — Bronze
(1—6 = $\frac{1}{2}$)



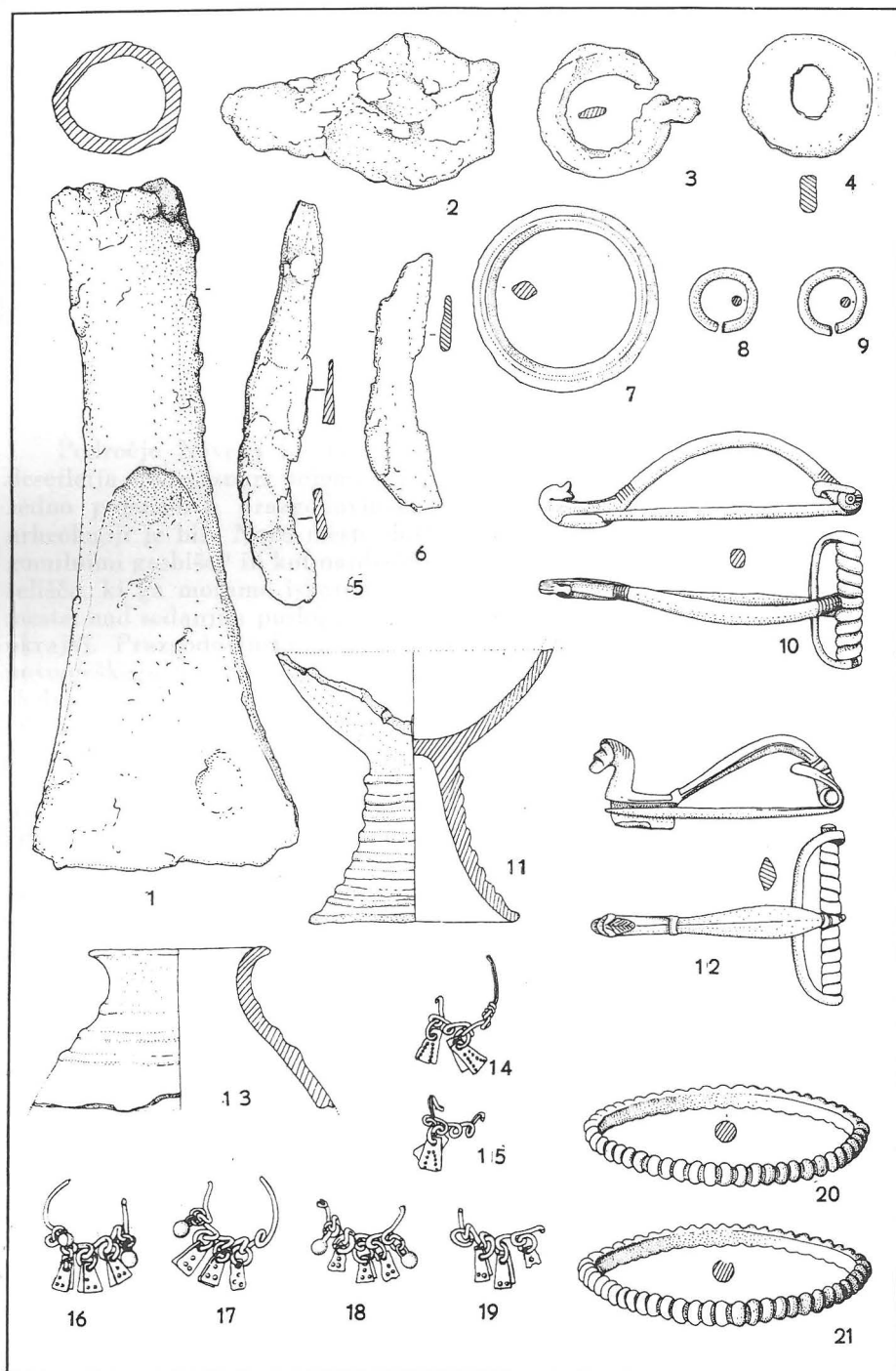
Zagorje (Milačeva hiša) 1896. 1—3 bron — Bronze
(1—3 = $\frac{3}{4}$)



1—5 Zagorje (Milačeva hiša) 1896. 6—7 Zagorje (nasproti Milačeve hiše) 1954.
 1—4 železo — Eisen, 5, 7 bron — Bronze, 6 glina — Ton
 (1. 2. 5. 7 = $\frac{1}{2}$, 3. 4. 6 = $\frac{1}{4}$)



1—11 Suhi potok pri Mediji. 12. 15 Zagorje—Strahovlje. 1—4. 6—11 bron — Bronze,
 5 kamen — Sandstein, 12. 13 glina — Ton
 (1—15 = $\frac{1}{2}$)



1 Zagorje—Čemšenik. 2—21 Zagorje—Strahovlje. 1—6 železo — Eisen, 7—10. 12. 14—21 bron — Bronze, 11. 15 glina — Ton
(1—10. 12. 14—21 = $\frac{1}{2}$. 11. 15 = $\frac{1}{4}$)